

ΑΡΧΑΙΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ
ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΟΙ
(ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ)

Α' ΤΑΞΗ ΕΝΙΑΙΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ

ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ

Ομάδα συγγραφής: Κυριακή Διαλησμά
Ευαγγελία Κουτρουμπέλη

Υπεύθυνος για το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο
Κώστας Μπαλάσκας, Σύμβουλος

Επιτροπή κρίσης
Αθανάσιος Βερτσέτης
Αγγελική Στασινοπούλου
Κώστας Σταύρου

Με απόφαση της Ελληνικής Κυβερνήσεως τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου και του Λυκείου τυπώνονται από τον Οργανισμό Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων και διανέμονται δωρεάν.

**ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ**

Κ. Διαλησμά - Ε. Κουτρομπέλη

**ΑΡΧΑΙΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΟΙ
Α΄ ΤΑΞΗ ΕΝΙΑΙΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ**

**ΒΙΒΛΙΟ ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ
ΜΕΡΟΣ Β' - ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ**

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

• Επιλογή βιβλιογραφίας	σελ. 6
• Πέντε επισημάνσεις για το σχολικό βιβλίο	σελ. 10
• Προτάσεις για τη διδασκαλία της "Εισαγωγής"	σελ. 10
• Βιβλίο 1 ^ο	σελ. 22
• Βιβλίο 3 ^ο	σελ. 48
• Τα Σικελικά (Βιβλίο 6 ^ο -7 ^ο)	σελ. 70
• Βιβλίο 6 ^ο	σελ. 72
• Βιβλίο 7 ^ο	σελ. 75
• Επίμετρο	
1. Αρχαίο κείμενο	σελ. 95
2. α) Λόγος και αντίλογος για το Θουκυδίδη	σελ. 106
β) "Περί ύφους" του Θουκυδίδη	σελ. 124

ΕΠΙΛΟΓΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Α. Κείμενο – Σχολιασμένες εκδόσεις – Μεταφράσεις

1. Thucydides, *Historiae* (κριτική έκδοση: H. S. Jones – J. E. Powell), Oxford
2. Thucydide, *La Guerre du Péloponnèse*, (κείμενο και γαλλική μετάφραση L. Bodin – J. de Romilly), “Les Belles Lettres” (Budé), Paris

3. Ε. Λαμπρίδη, *Θουκυδίδου Ιστορία*, τόμ. 1-4, εκδ. Γκοβόστη, Αθήνα 1962 (με εισαγωγή του Ι.Θ. Κακριδή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια)
4. Γ.Δ. Ζηκίδης, *Θουκυδίδου Πελοποννησίων και Αθηναίων πόλεμος*, τομ. Α-Γ, Παπαδήμας, Αθήνα 1986³ (κείμενο, μετάφραση Α. Βλάχου, σχόλια)
5. E. Marchant, *Thucydides*, Book I, Bristol, Classical Press, 1982 (με εισαγωγή, κείμενο και σχόλια στα αγγλικά)
6. Ξιφαράς Π. *Θουκυδίδη Πελοποννησιακός πόλεμος*, τομ. Α', Ζαχαρόπουλος, Αθήνα (με εισαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια)
7. K. J. Dover, *Thucydides*, Book VI και VII, Oxford 1965 (δύο τόμοι με εισαγωγή, κείμενο, σχόλια στα αγγλικά)

8. A. W. Gomme, *A historical commentary on Thucydides*, vol. I, Book I, Oxford 1945, vol. II, Books II-III, 1956 (με εισαγωγή, χωρίς κείμενο, και εκτενέστατο λεπτομερειακό σχολιασμό λεξιλογικό, πραγματολογικό, ερμηνευτικό, στα αγγλικά)
9. A.W. Gomme, A. Andrews, K.J. Dover, *A historical commentary on Thucydides*, vol IV, Books, V₂₅-VII, Oxford 1970 (χωρίς κείμενο με εκτενέστατο σχολιασμό στα αγγλικά)
10. S. Hornblower, *A Commentary on Thucydides*, vol. I, Oxford 1991 (χωρίς κείμενο, με σχόλια στα αγγλικά)

11. Άγγελος Βλάχος, *Θουκυδίδου Ιστορία του Πελοποννησιακού πολέμου* (μετάφραση), τόμοι 1-4, Γαλαξίας, 1968 [= Α. Βλάχος, *Θουκυδίδου Ιστορία*, (Μετάφραση), Εστία, Αθήνα 1998]
12. Ε. Σούλης, *Θουκυδίδη Ιστορία* (Τα Σικελικά), ΟΕΔΒ, Αθήνα (μτφρ.)

Β. Γενική βιβλιογραφία

α. Για την εποχή

1. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος Γ1, σελ. 125 και εξής, Εκδοτική Αθηνών. (Για τις σχέσεις Αθήνας-Σικελίας πριν από τον Πελοποννησιακό πόλεμο, σελ. 139-152)
2. Χ. Μπένγκτσον, *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος*, «Μέλισσα», Αθήνα 1979
3. Botsford - Robinson, *Αρχαία Ελληνική Ιστορία*, Μ.Ι.Ε.Τ. (Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης), Αθήνα 1995⁴.

4. Α. Lesky, *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας* (μετάφραση Α. Τσοπανάκη), Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 632-669
5. Α. Μπονάρ, *Αρχαίος Ελληνικός Πολιτισμός*, τόμος 3, Θεμέλιο, 1983

β. Για τον συγγραφέα και το έργο

6. R. Connor, *Thucydides*, Princeton, 1984
7. J. Finley, *Θουκυδίδης* (μετάφραση Τ. Κουκουλιός), Παπαδήμας, Αθήνα 1997
8. Α. Παναγόπουλος: *Θουκυδίδης. Αιχμάλωτοι, Όμηροι, Εξόριστοι, Φυγάδες και Πρόσφυγες στον Πελοποννησιακό πόλεμο*, Όμβρος, Αθήνα 1996
9. Α. Παναγόπουλος, *Θουκυδίδης Έβδομο βιβλίο*, Αθήνα 1996
10. Π.Ε.Φ. (Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων), *Σεμινάριο 8* (Μορφωτική αξία και διδακτική των ιστορικών κειμένων της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας), Αθήνα, 1987
11. J. de Romilly, *Ιστορία και λόγος στο Θουκυδίδη* (μετάφραση Ε. Κακριδή), Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1988
12. J. de Romilly *Η οικοδόμηση της αλήθειας στο Θουκυδίδη* (μετάφραση Σ. Βλοντάκη), Παπαδήμας, Αθήνα 1994
13. J de Romilly, *Γιατί η Ελλάδα;* (μετάφραση Α. Αθανασίου-Κ. Μηλιαρέση), Το Άστυ, Αθήνα 1996
14. Β. Θεοδωρόπουλος, *Θουκυδίδης Επίκαιρος*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1988
15. H.D. Westlake, *Individuals in Thucydides*, Cambridge 1968

Γ. Άρθρα σε εκπαιδευτικά περιοδικά

1. Β. Αναστασιάδης, «Ηρόδοτος, Θουκυδίδης, Ξενοφών: επιλογή Ελληνό-γλωσσας Βιβλιογραφίας», *Φιλολόγος* 74, 1993, 302-315
2. Κ. Ασπρουλάκης, «Τα Σικελικά του Θουκυδίδη», *Νεοελληνική Παιδεία* 20, 1990, 34-52
3. Κ. Γραικός (= Κ.Ν. Παπανικολάου), «Ερμηνευτική προσέγγιση στα Σικελικά του Θουκυδίδη», *Νέα Παιδεία* 7, 1978, 107-120, 8, 1979, 93-106
4. Γ. Δημητράκος, «Θουκυδίδης, ο κορυφαίος πολιτικός στοχαστής», *Τα Εκπαιδευτικά* 27-28, 1992, 46-61
5. Α. Δρουκόπουλος, «Η διδασκαλία του Θουκυδίδη στη Β' Λυκείου», *Νέα Παιδεία* 44, 1987, 119-136, 45, 1988, 105-117
6. Ν. Κοτσελίδης, «Θουκυδίδης: Διδασκαλία-Προβληματισμοί», *Φιλολόγος* 45, 1986, 218-229
7. Κ. Ν. Παπανικολάου, «Θουκυδίδης», *Νέα Παιδεία* 4, 1978, 73-80
8. J. de Romilly, «Το θέμα της τιμής στο έργο του Θουκυδίδη» (μετάφραση Α. Στέφος), *Φιλολογική* 66, 1999, 7-16
9. Ε. Σούλης, «Ρητορικοί λόγοι στους αρχαίους Έλληνες ιστορικούς», *Σεμινάριο* 4, Π.Ε.Φ., Αθήνα 1984, 39-51
10. Ε. Σούλης, «Ο Θουκυδίδης και το πολιτικό και διανοητικό περιβάλλον του», *Νεοελληνική Παιδεία* 1, 1985, 100-117
11. Ε. Σούλης, «Πώς αντιλαμβάνεται ο Θουκυδίδης τη χρησιμότητα της ιστορίας του», *Νεοελληνική Παιδεία* 20, 1990, 53-58
12. Α. Στέφος, «Θουκυδίδης Ζ 84 – (Ο Ασίναρος ποταμός) Ομήρου Φ. 1-21 (ο Σκάμανδρος ποταμός) δύο παράλληλα χωρία», *Νέα Παιδεία* 87, 1998, 160-165
13. Χ. Χρηστίδης, «Τα Σικελικά της Γ' γυμνασίου», *Νέα Παιδεία* 58, 1991, 95-105
14. D. Westlake, «Τα πρόσωπα στο Θουκυδίδη», *Νέα Παιδεία* 41, 1987, 94-104, 42, 1987, 127-134

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΣΜΟΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ*

Ιανουάριος-Μάιος (3 ώρες/εβδ.)

Βιβλίο 1.	Εισαγωγικά, Κεφ. 24, 25, 26	:	6 ώρες
	Κεφ. 27, 28	:	4 ώρες
	Κεφ. 29, 30	:	4 ώρες
	Κεφ. 31 (πρωτότυπο) και Κεφ. 32-36 (δημηγορία Κερκυραίων, μετάφραση)	:	4 ώρες
	Κεφ. 37-43 (μετάφραση, δημηγορία Κορινθίων)		
	και κεφ. 44 (πρωτότυπο)	:	4 ώρες
	Γενική θεώρηση	:	1 ώρα
	ΣΥΝΟΛΟ ΩΡΩΝ	:	23
Βιβλίο 3.	Εισαγωγικά και κεφ. 70	:	2 ώρες
	Κεφ. 71-74	:	5 ώρες
	Κεφ. 75	:	2 ώρες
	Κεφ. 76-78	:	3 ώρες
	Κεφ. 79-80	:	2 ώρες
	Κεφ. 81-83	:	5 ώρες
	Γενική θεώρηση	:	2 ώρες
	ΣΥΝΟΛΟ ΩΡΩΝ	:	21
Βιβλίο 6.	Εισαγωγικά και κεφ. 30, 31, 32	:	7 ώρες
Βιβλίο 7.	Εισαγωγικά και κεφ. 75	:	3 ώρες
	Κεφ. 76-77	:	3 ώρες
	Κεφ. 84-87	:	5 ώρες
	Γενική θεώρηση	:	2 ώρες
	ΣΥΝΟΛΟ ΩΡΩΝ	:	20

* Και ο προγραμματισμός του Π.Ι. και ο προτεινόμενος εδώ είναι απλώς ενδεικτικοί.

ΠΕΝΤΕ ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΣΧΟΛΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟ

• Για το αρχαίο κείμενο χρησιμοποιήθηκε η έκδοση της Οξφόρδης Thucydidis Historiae των H.S. Jones και J.E. Powell.

• Κάθε διδακτική ενότητα περιλαμβάνει:

1) λεξιλόγιο (και στοιχεία ετυμολογίας)

2) πραγματολογικά και ερμηνευτικά σχόλια

3) Ερωτήσεις-ασκήσεις (κατανόησης κειμένου, γραμματικές, συντακτικές, παραγωγής λόγου και εξοικείωσης με την αρχαία γλώσσα σε συνδυασμό και με τη νεοελληνική της συνέχεια)

4) θέματα για συζήτηση

• Όπου το αρχαίο κείμενο προσφέρεται, οι ερωτήσεις και τα θέματα για συζήτηση επισημαίνουν και σχολιάζουν ενέργειες, καταστάσεις, πάθη που παρουσιάζουν ομοιότητες με τη σημερινή εποχή, ώστε ο μαθητής, κατάλληλα καθοδηγούμενος, να καταλάβει ότι πράγματι το έργο του Θουκυδίδη είναι «κτῆμα ἐς αἰεί».

• Τα ερμηνευτικά σχόλια, όπως και οι ερωτήσεις-ασκήσεις και τα θέματα για συζήτηση, είναι ενδεικτικά, όχι υποχρεωτικά και δεν είναι απαραίτητο να χρησιμοποιηθούν όλα στη διδασκαλία. Είναι αυτονόητο ότι ο διδάσκων μπορεί να χρησιμοποιεί δικά του σχόλια και ασκήσεις που θα υποστηρίζουν την προσωπική του ερμηνευτική προσέγγιση.

• Τα «θέματα για συζήτηση» αυτούσια, σε συνδυασμό με τις ερωτήσεις κατανόησης ή με τροποποιήσεις, κατά την κρίση του διδάσκοντος, μπορούν να χρησιμοποιηθούν και ως συνθετικές-δημιουργικές εργασίες.

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ «ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ» ΣΤΟ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ

– Θα διδαχθούν αναλυτικά τα κεφάλαια για τη ζωή και το έργο του Θουκυδίδη (Οδηγίες του Π.Ι.) (σελ. 13-14 και 18-28 του σχολικού βιβλίου)

– Οι πλαγιότιτλοι των κεφαλαίων υπογραμμίζουν τα καίρια γεγονότα της ζωής του Θουκυδίδη και τους βασικούς άξονες του έργου του. Ερωτήσεις πολλαπλής επιλογής, αντιστοίχισης, σωστού-λάθους (που θα ετοιμάσει ο διδάσκων κατά την κρίση του) σε συνδυασμό με τις ερωτήσεις σύντομης ανάπτυξης του σχολικού βιβλίου (σελ. 37-38, Ερωτήσεις 5-8, 10-14) θα δώσουν στο μαθητή τις απαραίτητες «εισαγωγικές» γνώσεις για την προσέγγιση του αρχαίου κειμένου.

– Ο διδάσκων, κατά την αναλυτική επεξεργασία του αρχαίου κειμένου, μπορεί να επανέρχεται σε σχετικά προς το συγκεκριμένο κείμενο σημεία της «Εισαγωγής» ή να τα χρησιμοποιεί ως συμπληρωματικό υλικό. Να σημειωθεί ότι τα παραδείγματα που χρησιμοποιούνται στην ενότητα «Γλώσσα και Ύφος» (σελ. 26 εξ. του σχολικού βιβλίου) προέρχονται κυρίως από τα διδακτέα κεφάλαια του πρώτου, τρίτου, έκτου και έβδομου βιβλίου των *Ιστοριών*.

– Για την ένταξη των γεγονότων στο ιστορικό τους πλαίσιο μπορεί να γίνει αναφορά στο Χρονολόγιο του σχολικού βιβλίου (σελ. 39 εξ.). Μπορεί επίσης ο διδάσκων να αξιοποιήσει το κείμενο του Ε.Μ. Σούλη που ακολουθεί. Το κείμενο δημοσιεύτηκε στο βραχύβιο περιοδικό της ΕΛΜΕ Β' και Δ' Περιφέρειας Ανατολικής Αττικής *Το Τεύχος*:

1. Ο Περικλής στὸν Επιτάφιο στους νεκρούς της πρώτης χρονιάς του Πελοποννησιακού πολέμου, αναλύοντας τον τρόπο ζωής που είχε δημιουργηθεί στο μητροπολιτικό κέντρο της αυτοκρατορίας, την Αθήνα, χάρις στο δημοκρατικό πολίτευμα λέγει και τα εξής: Επειδὴ το κράτος μας είναι τόσο μεγάλο εισάγονται σε μας τα προϊόντα, που παράγονται σ' ὅλο τον κόσμο· και ἔχομε την καλὴ τύχη να καρπωνόμαστε με ὅμοια σιγουριά και ἀπόλαυση τα καλὰ που παράγονται στον τόπο μας και τα αγαθὰ που παράγουν ἄλλοι ἄνθρωποι στον κόσμο (2.38). Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και από άλλες πηγές, ἀλλὰ και από κάποιον φανατικό ολιγαρχικό, πού πιθανῶς, λίγα χρόνια προ του Πελοποννησιακού πολέμου, ἔγραψε ἓνα φυλλάδιο επικριτικό για τη δημοκρατία, το οποίο σώθηκε με τα ἔργα του Ξενοφώντα ως «Αθηναίων Πολιτεία». Στο φυλλάδιο αυτό γράφει ο ανώνυμος ολιγαρχικός: Αλλὰ αν χρειάζεται ν' αναφέρουμε και μικρότερες ωφέλειες, που ἔχουν οι Αθηναῖοι ἐξαιτίας της κυριαρχίας τους στη θάλασσα, πρώτον ἔχουν ἀνακαλύψει διάφορους τρόπους ἀπολαύσεων, καθὼς ἐπικοινωνοῦν με ἄλλες πόλεις σε διάφορα μέρη. Ἐτσι ὅ,τι είναι ευχάριστο στη Σικελία, στην Ιταλία ἢ στην Κύπρο ἢ στην Αίγυπτο ἢ στη Λυδία και τον Πόντο ἢ στην Πελοπόννησο ἢ οπουδήποτε αλλοῦ, ὅλα αυτά ἔχουν συ-

γκεντρωθεί στην Αθήνα, εξαιτίας της κυριαρχίας της στη θάλασσα («Αθηναίων Πολιτεία» 2.7).

2. Στην Αθήνα του Περικλή συγκρούονταν δυο τρόποι ζωής: ο παλιός, ο αριστοκρατικός, που προσπαθούσαν να συντηρήσουν οι ολιγαρχικοί και στηρίζονταν στη διάκριση με βάση την καταγωγή και την έγγαιο ιδιοκτησία και είχε ως ιδεώδες τη σχολή για τους απογόνους των παλιών γενών, και ο νέος τρόπος ζωής της δημοκρατικής πολυπραγμοσύνης, δηλ. της πολιτικής και επιχειρησιακής δραστηριότητας, ο οποίος τρόπος έδωσε οικονομική άνεση σ' όλους τους ελεύθερους, αλλά και στους δούλους που εργάζονται στο ναυτικό («Αθηναίων Πολιτεία» 1. 10-12). Γιατί, όπως γράφει ο Πλούταρχος, («Περικλής» 12.4), οι δραστηριότητες που αναπτύχθηκαν στην Αθήνα σχεδόν ὅλην ποιούσιν ἔμμισθον τὴν πόλιν. Με το νέο πολίτευμα και την αυτοπεποίθηση που απέκτησαν οι Αθηναίοι, μετά τις νίκες κατά των Περσών, έδιναν στους άλλους Έλληνες την εντύπωση, που αποκαλύπτουν στη Σπάρτη οι Κορίνθιοι, λαός επίσης δραστήριος και επιχειρησιακός πεφυκέναι ἐπὶ τῷ μῆτε αὐτοὺς ἔχειν ἤσυχίαν μῆτε τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους ἔαν (1.70.9). Το σύστημα αξιών, που βλέπει ο Περικλής να δημιουργείται μέσα στις οικονομικές και πολιτικές συνθήκες της επεκτεινόμενης δημοκρατίας και που άμεσα ή έμμεσα αντιδιαστέλλει με τον τρόπο ζωής των εχθρών της δημοκρατίας, είναι πραγμάτωση της ελευθερίας. Οι Αθηναίοι, στην καθημερινή τους ζωή, δεν βλέπουν με καχυποψία ο ένας τον άλλο, ούτε αγανακτούν με τον τρόπο ζωής που προτιμάει ο συμπολίτης τους. Η πειθαρχία στους νόμους και ο σεβασμός στους άρχοντες πηγάζουν από εσωτερική παρόρμηση (2.37). Οι Αθηναίοι αγαπούν την ομορφιά συνδυασμένη με την απλότητα και καλλιεργούν τη σκέψη, χωρίς να χάνουν την ενεργητικότητα που απαιτούν άλλοι τομείς της ζωής. Ο πλούτος είναι μέσο για έργο και όχι ευκαιρία για καύχηση. Η παραδοχή της φτώχειας δεν είναι ντροπή, όσο ντροπή είναι να μη κάνει κανείς ό,τι μπορεί για ν' αποφυγει τη φτώχεια (2.40). Τις αξίες αυτές βλέπει ο Περικλής να δημιουργούνται στην ἔμμισθον πόλιν, όπου η πολιτική ελευθερία και η

συσσώρευση πλούτου δίνουν τις προϋποθέσεις για πληρέστερη απελευθέρωση του ατόμου.

3. Οι συγγραφείς της κλασικής εργασίας «The Athenian Tribute List», B.D. Merritt, H.D. Wade-Gerry και M.F. McGregor, τ. I-IV, Cambridge-Mass 1939-53, έχουν μελετήσει από τις επιγραφές που σώθηκαν τους φόρους που πλήρωναν στην Αθήνα οι πόλεις-κράτη, οι οποίες είχαν ενταχθεί στη Συμμαχία της Δήλου. Υπάρχουν πληροφορίες για την περίοδο 453-420 και για τις αναπροσαρμογές των φόρων. Για να κατανοηθεί σχετικά η αγοραστική δύναμη των 460 ταλάντων ή των 350 το χρόνο, που έμπαιναν στην Αθήνα ως συμμαχικός φόρος, ας λάβουμε υπόψη ότι ένα σολώνειο τάλαντο ισοδυναμεί με 5.044 χρυσά φράγκα. Στους καταλόγους του φόρου, που έχουμε μέχρι σήμερα, αναγράφονται 35 πόλεις από την περιοχή της Ιωνίας, 45 από τον Ελλήσποντο και την Προποντίδα, 62 από την περιοχή της Θράκης, 79 από την περιοχή της Καρίας, 27 από τα νησιά του Αιγαίου και την Εύβοια. Σύνολο 248 πόλεις-κράτη. Δεν περιλαμβάνονται το 441/40 η Σάμος, η Λέσβος και η Χίος, οι οποίες ήταν αυτόνομες, τῷ ὀνόματι, όπως λένε οι ίδιοι οι Λέσβιοι (3.10.5) και είχαν την υποχρέωση να δίνουν πολεμικά πλοία στην Αθήνα. Κάθε χρόνο και για οκτώ μήνες ο Περικλής έστελνε 60 τριήρεις με έμμισθο πλήρωμα στα διάφορα μέρη της αυτοκρατορίας.

4. Στο σύνολό της η αθηναϊκή αυτοκρατορία εκτεινόταν στην Ανατολή. Αλλά υπήρχαν εμπορικές σχέσεις και με τη Δύση. Και στον 5ο αι. η Αθήνα αισθάνεται την ανάγκη να αναπτύξει πολιτική επιρροή στη Σικελία και στην Κάτω Ιταλία, κυρίως στο ιωνικό στοιχείο των περιοχών αυτών. Είναι πολύ πιθανό ότι η δυτική πολιτική των Αθηνών αρχίζει με το Σόλωνα. Γιατί τότε ξέρομε ότι η Αθήνα αισθάνεται την ανάγκη εισαγωγής τροφίμων. Ο Σόλωνας απαγόρευσε την εξαγωγή όλων των αγροτικών προϊόντων που παράγονταν στην Αττική εκτός από το λάδι (M. M. Austin-P. Vidal-Naquet, *Economic and Social History of Ancient Greece*, London 1977, 69). Βέβαια οι Αθηναίοι στράφηκαν προς την Ανατολή· ο δρόμος ήταν γνωστός από τον

Τρωικό πόλεμο και παλιότερα. Όμως γύρω στα 750 υπάρχουν κέντρα για το εμπόριο ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση. Είναι η Χαλκίδα και η Ερέτρια, οι οποίες έπεσαν σε παρακμή εξαιτίας του μακροχρόνιου πολέμου για τον έλεγχο του Αηλάντιου Πεδίου. Ο Θουκυδίδης ξεχωρίζει αυτό τον πόλεμο, γιατί οδήγησε σε σχηματισμό δύο μπλοκ δυνάμεως (1.15). Με τη Χαλκίδα τάχτηκαν η Κόρινθος, η Σάμος, η Θεσσαλία. Με την Ερέτρια τα Μέγαρα, η Μίλητος, η Αίγινα. Από τη γεωγραφική θέση των δυνάμεων που συμμαχήσαν και από το γεγονός ότι η Μίλητος είχε συμμαχία με τη Σύβαρη στην Κάτω Ιταλία και η Σάμος με τον Κρότωνα, φαίνεται ότι στη σύγκρουση Χαλκίδος-Ερέτριας διακυβεύονταν μεγάλα συμφέροντα, γιατί οι πόλεις αυτές ήταν τα κανάλια από τα οποία περνούσε το εμπόριο της Δύσης με την Ανατολή. Εξάλλου οι Ευβοείς ίδρυσαν και τις πρώτες αποικίες στη Δύση: Ίσχια (αρχές 8ου αι.), Κύμη (757).

5. Με την παρακμή της Χαλκίδας και της Ερέτριας μεγάλη επίδοση στο δυτικό εμπόριο έχει η Κόρινθος, η οποία ίδρυσε σειρά αποικιών για να ελέγχει σίγουρα τους δρόμους προς τη Δύση. Το 733 ίδρυσε τις Συρακούσες και την Κέρκυρα, στην οποία είχε προηγηθεί αποικία των Ερετριέων. Για το N.G.L. Hammond «η Κέρκυρα ήταν η πρώτη και μεγαλύτερη αποικία που εξασφάλιζε για την Κόρινθο τον έλεγχο των δρόμων» (N.G. L. Hammond, A History of Greece, Oxford 1969, 116). Γύρω στα 700 η Κόρινθος ίδρυσε τη Χαλκίδα την Αιτωλική, απέναντι από την Πάτρα, τη Μαικύνια, το Μολύκριο και τις Οινιάδες. Γύρω στα 600 ιδρύθηκε η Απολλώνια Illyrica, το 627 η Κέρκυρα ίδρυσε την Επίδαμνο, το 625 η Κόρινθος ίδρυσε τη Λευκάδα, την Αμβρακία και την ίδια χρονιά μαζί με την Κέρκυρα το Ανακτόριο. Έτσι ο δρόμος για τις δυτικές αγορές δέθηκε από την Κόρινθο και την ισχυρή αποικία της, την Κέρκυρα.

6. Όμως από το 550 τα μελανόμορφα αγγεία της Αττικής έφταναν στην Επρουρία. Το 459 η Αθήνα κατέλαβε τη Ναύπακτο και είχε ένα σταθμό δικό της στο δρόμο για τη Δύση. Αλλά δεν είχε δική της αποικία στην Κάτω Ιταλία ή τη Σικελία ως το 443 που ιδρύθηκαν οι

Θούριοι. Αν και ο Περικλής εγκατέστησε σ' αυτή την αποικία Έλληνες από διάφορα μέρη (Πελοπόννησο, ανατολική και κεντρική Ελλάδα, Αιγαίο, Ιωνία και φυσικά Αθηναίους), πιθανώς για να μη προκαλέσει τη Σπάρτη, που δεν δέχτηκε την πρόσκληση των Συβαριτών για τη νέα αποικία, όμως ο πραγματικός σκοπός των Θουρίων ήταν να ενισχύσει την επιρροή της Αθήνας σ' αυτή την περιοχή.

7. Η παρακολούθηση της δυτικής πολιτικής της Αθήνας είναι από τα δύσκολα προβλήματα της αρχαίας ιστορίας, γιατί δεν υπάρχουν αρκετές και αποδεκτές μαρτυρίες. Στα 480 ο Θεμιστοκλής του Νεοκλέους Λυκομήδης (528-462) λέγει στον Ευρυδιάδη, προσπαθώντας να τον πείσει να μη εγκαταλείψει τα στενά της Σαλαμίνας: *εἰ δὲ ταῦτα μὴ ποιήσης, ἡμεῖς μὲν ὥς ἔχομεν ἀναλαβόντες τοὺς οἰκέτας κομιεύμεθα ἐς Σῖριν τὴν ἐν Ἰταλίῃ· ἥπερ ἡμετέρη τέ ἐστι ἐκ παλαιοῦ ἔτι, καὶ τὰ λόγια λέγει ὑπ' ἡμέων αὐτὴν δεῖν κτισθῆναι*. Η Σίρη ήταν ανάμεσα στον Τάραντα και τη Σύβαρη και είναι πιθανό ότι ο Θεμιστοκλής εδώ απλώς απειλεί τον Ευρυδιάδη με τη μετανάστευση των Αθηναίων στη Σίρη, για να μη εγκαταλείψει με τις δυνάμεις του τα στενά της Σαλαμίνας. Όμως πρέπει να υπήρχαν κάποιοι παλιοί χρησμοί, που συνέδεαν, κατά κάποιο τρόπο τους Αθηναίους με τη Σίρη, η οποία ήταν αποικία των Κολοφωνίων (680-670), και τους χρησμούς αυτούς γνώριζε ο Ευρυδιάδης. Και είναι γνωστό ότι οι χρησμοί δεν δίνονταν αυτόματα και χωρίς να εξυπηρετούν κάποια σκοπιμότητα, αλλά δεν μπορούμε να καθορίσουμε το είδος σχέσεων, που επιδίωκαν οι Αθηναίοι με τη Δύση. Αργότερα όμως από κάποιες ενέργειες του Θεμιστοκλή θα γίνουν σαφέστερες οι προθέσεις της αθηναϊκής δημοκρατίας για τη Δύση. [...]

9. Ακόμη ο Θεμιστοκλής, σύμφωνα με τον Πλούταρχο, («Θεμιστοκλής», 24-25), είχε αναπτύξει ειδικούς δεσμούς με την Κέρκυρα, γιατί προφανώς είχε κατανοήσει τη δεσπόζουσα γεωγραφική της θέση για την επιτυχία της δυτικής πολιτικής της Αθήνας. Έτσι ως κριτής σε διαφορά μεταξύ Κορινθίων και Κερκυραίων αποφάσισε υπέρ της Κέρκυρας και υποχρέωσε τους Κορινθίους να πληρώσουν είκοσι

τάλαντα πρόστιμο και να διαχειρίζονται τη Λευκάδα από κοινού με τους Κερκυραίους. Την ειδική σχέση του Θεμιστοκλή με την Κέρκυρα μαρτυρεί και ο Θουκυδίδης (1.136.1) [...].

10. Το 480 Αθηναίοι και Σπαρτιάτες ζήτησαν από το Γέλωνα (540-478) τύραννο των Συρακουσών αδελφό και προκάτοχο του Ιέρωνα, να τους βοηθήσει εναντίον των Περσών. Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο, ο Γέλωνας δέχτηκε να τους βοηθήσει αν του ανέθεταν την αρχιστρατηγία και την ηγεμονία όλων των Ελλήνων εναντίον των βαρβάρων. Είναι πολύ πιθανό ότι ο Γέλωνας, όπως κάθε τύραννος, δεν τολμούσε να απομακρυνθεί από την εστία του από το φόβο μήπως ανατραπεί. Και ήξερε ότι η πρότασή του δεν μπορούσε να γίνει δεκτή ούτε από τους δημοκρατικούς Αθηναίους και φυσικά από τους Σπαρτιάτες, που αυτή την εποχή διεκδικούσαν την πρώτη θέση στην Ελλάδα. Αλλά η βοήθεια που υπόσχεται να δώσει ο Γέλωνας είναι αποκαλυπτική του πλούτου της Σικελίας, όση κι αν είναι η δυσπιστία μας στους στρογγυλούς αριθμούς, που δίνει ο Ηρόδοτος. Ο Γέλωνας υπόσχεται να δώσει διακόσιες τριήρεις, είκοσι χιλιάδες οπλίτες, δύο χιλιάδες ιππείς, από δύο χιλιάδες τοξότες, σφενδονήτες και ελαφρά οπλισμένους ασκημένους να μάχονται μεταξύ των ιππέων ιππόδρομοι ψιλοί. Επίσης αναλάμβανε τη διατροφή όλου του ελληνικού στρατού όσο θα διαρκούσε ο πόλεμος. Ακόμη ο Γέλωνας διαμαρτύρεται στους Έλληνες ότι δεν τον βοήθησαν στο πόλεμό του με τους Καρχηδόνιους, αν και ήταν υποχρεωμένοι από ηθικούς λόγους να εκδικηθούν το θάνατο του Δωριέα, ετεροθαλή αδελφού του βασιλιά Κλεομένη (519-487) της Σπάρτης, που τον φόνευσαν Φοίνικες και Εγεσταίοι το 510 στην προσπάθειά του να χτίσει νέα πόλη, σύμφωνα με χρησμό των Δελφών. Και οι Έλληνες είχαν συμφέρο να βοηθήσουν το Γέλωνα, γιατί τους υποσχέθηκε τὰ ἐμπόρια συνελευθεροῦν ἀπ' ὧν ... μεγάλαι ὠφελίαι τε καὶ ἐπαυρέσιες γεγόνασι (Ηροδ. 7.158.2), δηλ. με κοινό αγώνα θα ελευθέρωναν τους εμπορικούς σταθμούς, που κατείχον οι Φοίνικες στα δυτικά παράλια της Σικελίας και εμποδίζαν έτσι τα προϊόντα της ελληνικής βιοτεχνίας, πήλινα κυρίως, που από παλιότερα Ρόδος,

Κόρινθος και Αθήνα εξήγαγαν στην Ιταλία και Σικελία και έπαιρναν σιτάρι, λάδι, κρασί, προβατοειδή, άλογα κ.ά.

11. Ίσως πρέπει να δεχτούμε τις πληροφορίες του Ηρόδοτου, χωρίς μεγάλες επιφυλάξεις, γιατί ο ιστορικός είχε πάρει μέρος στην ίδρυση των Θουρίων και πιθανώς είχε συγκεντρώσει έγκυρες πληροφορίες για τα σικελικά πράγματα. Πάντως από το τέλος του 6ου αι. είχε αναπτυχθεί μια φιλόδοξη και πλούσια δύναμη στη Σικελία, στη Γέλα και στις Συρακούσες κυρίως, με τους τυράννους Γέλωνα (540-478), Ίέρωνα (478-467) και Ιπποκράτη (498-491). Οι How και Wells υποθέτουν ότι ο Γέλωνας είχε διαμορφώσει ευρύτερα ιμπεριαλιστικά σχέδια να ανοίξει το εμπόριο της μακρινής Δύσης και ειδικότερα της Ισπανίας στο ελληνικό εμπόριο και στην εγκατάσταση ελληνικών αποικιών. Κι έτσι να χτυπήσει το μονοπώλιο των Φοινίκων και των Καρχηδονίων. Ονειρεύονταν ίσως από τις αρχές του 5ου αι. μια πανελλήνια συμμαχία, που θα χτυπούσε τους Σημίτες στη Δύση και τους Πέρσες στην Ανατολή.

12. Αλλά ένα τέτοιο σχέδιο μετά τη δημοκρατική μεταρρύθμιση στην Αθήνα και κυρίως την αυτοπεποίθηση που απέκτησε ο δήμος μετά τις νίκες του στα Μηδικά, δεν μπορούσε παρά να προσκρούσει στις φιλοδοξίες των Αθηναίων και βασικά του δημοκρατικού κόμματος, που ηγούνταν ο Θεμιστοκλής και είχε υιοθετήσει ναυτική επεκτατική πολιτική. Ήταν ανάγκη για την Αθήνα να διαμορφώσει μια δυτική πολιτική και για να εξασφαλίσει και επεκτείνει τα εμπορικά της συμφέροντα και για να ασκεί την πολιτική της επιρροή στη Σικελία και Κάτω Ιταλία και στη διάρκεια της τυραννίας και στην περίοδο της δημοκρατίας 467/66-404/03, η οποία ανέδειξε ικανό ηγέτη στις Συρακούσες, τον Ερμοκράτη του Έρμωνα, που είχε αντιαθηναϊκή πολιτική. Ο Θεμιστοκλής φαίνεται ότι είχε καταλάβει την ανάγκη για διαμόρφωση δυτικής πολιτικής, αλλά δεν πρόφτασε να αναπτύξει τις γραμμές της, αφού οστρακίστηκε από την Αθήνα το 471-70. Και είναι πολύ πιθανό ότι ο λόγος του στην Ολυμπία το 476 δεν υπαγορεύτηκε μόνο από τα αντιτυραννικά του φρονήματα, αλλά και από τα σχέδιά του για τον ελληνισμό της Δύσης.

13. Ο Περικλής (495-429), που από το 462/61 ασκεί μεγάλη επιρροή στην εκκλησία του δήμου και εφαρμόζει το πολιτικό του πρόγραμμα, είναι ο κύριος συνεχιστής της πολιτικής του Θεμιστοκλή. Βασική του αρχή είναι η σταθεροποίηση και επέκταση της θαλασσοκρατίας των Αθηνών στην Ανατολή και συγχρόνως η αποτελεσματική αντιμετώπιση της Σπάρτης. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο, μετά την καταστροφή στην Αίγυπτο το 454/53, στην Αθήνα είχαν αναπτυχθεί τάσεις για ένταση της επεκτατικής πολιτικής. Υπήρχε η άποψη ότι πρέπει να επαναληφθεί η εκστρατεία στην Αίγυπτο και να γίνουν επιθέσεις στην παραθαλάσσια επικράτεια του Μ. Βασιλέα. Και μερικοί κατέχονταν από το πάθος, που άναψε αργότερα ο Αλκιβιάδης, να εκστρατεύσουν εναντίον της Σικελίας. Και άλλοι ονειρεύονταν να κατακτήσουν την Καρχηδόνα και την Τυρρηνία. Αλλά ο Περικλής προσπαθούσε να συγκρατεί αυτές τις υπερβολές και περιέκοπτε την πολυπραγμοσύνην.

14. Έτσι οι επεκτατικές τάσεις προς τη Δύση, που υπήρχαν από πολύ παλιά, στην Αθήνα του 450 είχαν πάρει συγκεκριμένη μορφή: Κατάκτηση της Σικελίας, της Καρχηδόνας και της Τυρρηνίας. Το 433 δημιουργήθηκε ένα διπλωματικό ζήτημα, στο οποίο δοκιμάζεται η δυτική πολιτική των Αθηνών. Ήρθαν στην Αθήνα πρέσβεις των Κερκυραίων να ζητήσουν συμμαχία, γιατί φοβούνταν την πολεμική προετοιμασία που έκανε η Κόρινθος εναντίον τους, εξαιτίας της διαφοράς τους για την κοινή τους αποικία Επίδαμνο. Η Κέρκυρα ήταν αποικία της Κορίνθου, αλλά επειδή βρίσκονταν στο σημείο απ' όπου περνούσαν δυο κύριοι εμπορικοί δρόμοι: για τις Ιλλυρικές ακτές και μέσω του Αδριατικού πελάγους για τη Σικελία και την Ιταλία, είχε αποκτήσει δύναμη και πλούτο και περιφρονούσε τη μητρόπολη. Ο Ηρόδοτος λέγει ότι από την εποχή της ίδρυσης της Κέρκυρας μητρόπολη και αποικία δεν είχαν καλές σχέσεις. Η Κέρκυρα κράτησε πολιτική ουδετερότητας απέναντι στις μεγάλες δυνάμεις και αποτελεί κλασικό παράδειγμα στην αρχαιότητα πόλεως, που δεν ήθελε να ενταχθεί σε συμμαχίες και να αντιμετωπίσει κινδύνους για πολιτική, που θα εφάρ-

μοζαν άλλοι και θα υπηρετούσε τα συμφέροντα άλλων. Με την εμπλοκή της όμως με την Κόρινθο αισθάνεται την ανάγκη να παρατήρει τη σοφή ουδετερότητα και να ζητήσει τη συμμαχία της Αθήνας. Μόλις οι Κορίνθιοι έμαθαν τις ενέργειες των Κερκυραίων, έστειλαν και αυτοί πρεσβεία στην Αθήνα για να εμποδίσουν τη συμμαχία της Κέρκυρας με την Αθήνα.

15. Οι Κερκυραίοι μίλησαν πρώτοι στην εκκλησία του δήμου και τα ουσιαστικότερα επιχειρήματα με τα οποία προσπαθούν να πείσουν τους Αθηναίους ήταν ότι ο μεγάλος πόλεμος επίκειται, ότι έχουν ισχυρό στόλο και η γεωγραφική θέση του νησιού είναι τέτοια ώστε να γίνεται εχθρός ή φίλος στις κρίσιμότερες περιστάσεις, τῆς τε γὰρ Σικελίας καὶ Ἰταλίας καλῶς παράπλου κείται, ὥστε μήτε ἐκεῖθεν ναυτικὸν ἔᾶσαι Πελοποννησίους ἐπελθεῖν τό τε ἐνθὲνδε πρὸς τὰκει παραπέμψαι καὶ ἐς τᾶλλα ξυμφορώτατόν ἐστιν (1.36.2) Το τελευταίο αυτό επιχείρημα βάρυνε στη λήψη της απόφασης, γιατί το επαναλαμβάνει ο ίδιος ο Θουκυδίδης, όταν εξηγεί την τελική απόφαση των Αθηναίων.

16. Στην περίπτωση αυτή οι Αθηναίοι βρέθηκαν σε δύσκολη θέση, γιατί η διεθνής κατάσταση ήταν τεταμένη και η συμμαχία με την Κέρκυρα μπορούσε να θεωρηθεί παραβίαση της τριαντάχρονης ειρήνης του 445. Οι Κερκυραίοι αποκρούουν πειστικά αυτό υποστηρίζοντας ότι άρθρο της ειρήνης του 445 προβλέπει ότι οι ουδέτερες πόλεις επιτρέπεται να συμμαχήσουν με όποια δύναμη θέλουν, ενώ οι Κορίνθιοι, που μίλησαν στη συνέχεια στην εκκλησία του δήμου, ερμηνεύουν στενά και προς το συμφέρον τους το άρθρο αυτό της ειρήνης και συνιστούν στους Αθηναίους ή να κρατηθούν μακριά από τη διένεξη ή να συνταχτούν μ' αυτούς εναντίον των Κερκυραίων. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι την καίρια γεωγραφική θέση της Κέρκυρας για τη δυτική πολιτική των Αθηνών είχε ήδη εκτιμήσει ο Θεμιστοκλής και αργότερα οι εμποροβιομηχανικοί κύκλοι των Αθηνών, που ζητούσαν πλάτεμα των αγορών, και οι πολιτικοί τους εκπρόσωποι, όπως πολύ σωστά παρατήρησε ο Cornford (F.M. Cornford, *Thucydides Mythistoricus*, London 1907, 39). Νεότεροι μελετητές όπως ο Kagan (D. Kagan, *The*

Outbreak of the Peloponnesian War, 1969, 347) θεωρούν, άδικοι κατά τη γνώμη μου, την άποψη του Cornford τελείως φανταστική. Το πρόβλημα για τους Αθηναίους ήταν μεγάλο και συγκάλεσαν δύο φορές την εκκλησία του δήμου. Στην πρώτη, γράφει ο Θουκυδίδης, που τότε ήταν στην Αθήνα, έκλιναν μάλλον προς τις απόψεις των Κορινθίων, ενώ στη δεύτερη άλλαξαν γνώμη και αποφάσισαν να συνάψουν αμυντική συμμαχία με τους Κερκυραίους, γιατί πίστευαν ότι ο πόλεμος με τους Πελοποννησίους επίκειται και δεν ήθελαν να χάσουν την Κέρκυρα, που ήταν η τρίτη ναυτική δύναμη και στην επικείμενη σύγκρουση με την Κόρινθο επιθυμούσαν να εξαντλήσουν το εχθρικό ναυτικό για την περίπτωση, που θα χρειάζονταν αργότερα ν' αντιμετωπίσουν αυτό το ναυτικό. Τέλος οι Αθηναίοι εκτίμησαν την εξαιρετική θέση της Κέρκυρας για τα ταξίδια στην Ιταλία και τη Σικελία.

17. Είναι προφανές ότι στην πλειοψηφία που διαμορφώθηκε στην εκκλησία του δήμου βάρυνε η άποψη ότι ο μεγάλος πόλεμος ήταν αναπόφευκτος, και αυτή είναι και η άποψη του Περικλή, καθώς και η γεωγραφική θέση της Κέρκυρας από στρατηγική και εμπορική άποψη για την επικοινωνία με τη Δύση. Το 415, στη μεγάλη εκστρατεία εναντίον της Σικελίας, η Κέρκυρα χρησιμοποιήθηκε ως βάση, στην οποία συγκεντρώθηκαν οι δυνάμεις, που πήραν μέρος στην εκστρατεία (6. 30.1, 32.2). Όμως στις διαπραγματεύσεις με την Κέρκυρα ο Θουκυδίδης χρησιμοποιεί σταθερά συλλογικό υποκείμενο: οι Αθηναίοι. Δεν φαίνεται πούθενά ο Περικλής. Και είναι θέμα ερμηνείας της γενικότερης πολιτικής για να καταλάβει κανείς ποιοι Αθηναίοι υποστήριζαν τις θέσεις της Κόρινθου και ποιοι κέρδισαν την πλειοψηφία και έκλεισαν έπιμαχίαν με την Κέρκυρα. Είναι σίγουρο ότι η πλειοψηφία διαμορφώθηκε από το δημοκρατικό κόμμα και τον Περικλή, το οποίο σίγουρα επηρεάζονταν και από την τάξη των ισχυρών εμπόρων και βιοτεχνών, που είχε αναπτυχθεί στη μητρόπολη και ζητούσε συνεχή διέυρυνση των αγορών. Αντίθετα οι ολιγαρχικοί-φιλολάκωνες και οι συντηρητικοί, που πίστευαν ότι η ρήξη με τη Σπάρτη δεν ήταν αναπόφευκτη είδαν στην αίτηση της Κέρκυρας μια επιπλέον αφορμή για

την επιδείνωση στις σχέσεις των υπερδυνάμεων της εποχής [...]

(Σ.Μ. Σούλης, «Οι αρχές της δυτικής επεκτατικής πολιτικής των Αθηνών και η εξέλιξή της ως την εκστρατεία στη Σικελία το 415», *Το Τεύχος* 1, 1981, 25-32).

Θουκυδίδου Ιστορίαι

Βιβλίο 1ο

Ο Θουκυδίδης αρχίζει την εξιστόρηση των γεγονότων (Βιβλίο 1, Προοίμιο) αναφέροντας ακριβώς αυτό για το οποίο θέλει να γράψει: τον πόλεμο Πελοποννησίων και Αθηναίων. Δεν υπόσχεται να μιλήσει για την ηγεμονία της Αθήνας, για τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, για τις πολιτικές διαμάχες στην πόλη, για τις διπλωματικές της σχέσεις με τους Πέρσες. Αν δίνει περισσότερες πληροφορίες γι' αυτά τα θέματα το κάνει επειδή πιστεύει ότι μ' αυτόν τον τρόπο θα κατανοηθούν καλύτερα τα πολεμικά γεγονότα.

– Στο κεφάλαιο 23 του πρώτου βιβλίου τεκμηριώνεται η σπουδαιότητα του Πελοποννησιακού πολέμου σε σύγκριση με τους προηγούμενους (23. 1-3) και γίνεται ο διαχωρισμός της πραγματικής αιτίας του πολέμου από τις προβαλλόμενες αφορμές (23. 4-6). Να παρατηρηθεί η σχέση Προοιμίου και κεφ. 23.

Τα δύο αυτά κείμενα (Προοίμιο και κεφ. 23) μπορούν να αξιοποιηθούν – ως εισαγωγικά – στη διδασκαλία. Στην περίπτωση αυτή να σχολιαστεί η χρήση του ρήματος *ἡγοῦμαι* για να εκφραστεί η προσωπική άποψη του Θουκυδίδα και η χρήση του απαρεμφάτου *ἀναγκάσαι* (ἐς τὸ πολεμεῖν). Σε σχέση με τη μέθοδο και (αυτο)αξιολόγηση του έργου μπορεί να αναφερθεί το απόσπασμα «διότι δ' ἔλυσαν τὰς αἰτίας πρῶτα πρῶτον καὶ τὰς διαφοράς, τοῦ μή τινα ζητῆσαι ποτε ἐξ ὅτου τοσοῦτος πόλεμος τοῖς Ἑλλήσι κατέστη».

- 1 Θουκυδίδης Ἀθηναῖος ξυνέγραψε τὸν πόλεμον τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων, ὥς ἐπολέμησαν πρὸς ἀλλήλους, ἀρξάμενος εὐθύς καθισταμένου καὶ ἐλπίσας μέγαν τε ἔσεσθαι καὶ ἀξιολογώ-

- τατον τῶν προγεγεννημένων, τεκμαιρόμενος ὅτι ἀκμάζοντές τε ἦσαν ἐς αὐτὸν ἀμφότεροι παρασκευῇ τῇ πάσῃ καὶ τὸ ἄλλο Ἑλληνικὸν ὄρων ξυνιστάμενον πρὸς ἑκατέρους, τὸ μὲν εὐθύς, τὸ
- 2 δὲ καὶ διανοούμενον. κίνησις γὰρ αὕτη μεγίστη δὴ τοῖς Ἑλλησιν ἐγένετο καὶ μέρει τινὶ τῶν βαρβάρων, ὥς δὲ εἰπεῖν καὶ ἐπὶ
- 3 πλεῖστον ἀνθρώπων. τὰ γὰρ πρὸ αὐτῶν καὶ τὰ ἔτι παλαιότερα σαφῶς μὲν εὑρεῖν διὰ χρόνου πληθὸς ἀδύνατα ἦν, ἐκ δὲ τεκμηρίων ὧν ἐπὶ μακρότατον σκοποῦντί μοι πιστεῦσαι ξυμβαίνει οὐ μεγάλη νομίζω γενέσθαι οὔτε κατὰ τοὺς πολέμους οὔτε ἐς τὰ ἄλλα. [.....]
- 23 Τῶν δὲ πρότερον ἔργων μέγιστον ἐπράχθη τὸ Μηδικόν, καὶ τοῦτο ὁμῶς δυοῖν ναυμαχίαι καὶ πεζομαχίαι ταχεῖαν τὴν κρίσιν ἔσχεν. τούτου δὲ τοῦ πολέμου μῆκός τε μέγα προύβη, παθήματά τε ξυνηνέχθη γενέσθαι ἐν αὐτῷ τῇ Ἑλλάδι οἷα οὐχ ἕτερα ἐν ἴσῳ
- 2 χρόνῳ. οὔτε γὰρ πόλεις τοσαῖδε ληφθεῖσαι ἡρημώθησαν, αἱ μὲν ὑπὸ βαρβάρων, αἱ δ' ὑπὸ σφῶν αὐτῶν ἀντιπολεμούντων (εἰσὶ δ' αἱ καὶ οἰκήτορας μετέβαλον ἀλίσκόμεναι), οὔτε φυγαὶ τοσαῖδε ἀνθρώπων καὶ φόνος, ὁ μὲν κατ' αὐτὸν τὸν πόλεμον, ὁ δὲ διὰ τὸ
- 3 στασιάζειν. τὰ τε πρότερον ἀκοῇ μὲν λεγόμενα, ἔργῳ δὲ σπανιώτερον βεβαιούμενα οὐκ ἄπιστα κατέστη, σεισμῶν τε πέρι, οἱ ἐπὶ πλεῖστον ἅμα μέρος γῆς καὶ ισχυρότατοι οἱ αὐτοὶ ἐπέσχον, ἡλίου τε ἐκλείψεις, αἱ πυκνότεροι παρὰ τὰ ἐκ τοῦ πρὶν χρόνου μνημονεύμενα ξυνέβησαν, αὐχμοὶ τε ἔστι παρ' οἷς μεγάλοι καὶ ἀπ' αὐτῶν καὶ λιμοὶ καὶ ἡ οὐχ ἥκιστα θλάψασα καὶ μέρος τι φθείρασα ἡ λοιμώδης νόσος· ταῦτα γὰρ πάντα μετὰ τοῦδε τοῦ πολέμου
- 4 ἅμα ξυνεπέθετο. ἤρξαντο δὲ αὐτοῦ Ἀθηναῖοι καὶ Πελοποννήσιοι λύσαντες τὰς τριακοντούτεις σπουδὰς αἱ αὐτοῖς ἐγένοντο μετὰ
- 5 Εὐβοίας ἄλωσιν. διότι δ' ἔλυσαν, τὰς αἰτίας προύγραψα πρῶτον καὶ τὰς διαφοράς, τοῦ μή τινα ζητῆσαι ποτε ἐξ ὅτου τοσοῦτος
- 6 πόλεμος τοῖς Ἑλλησι κατέστη. τὴν μὲν γὰρ ἀληθεστάτην πρόσφασιν, ἀφανεστάτην δὲ λόγῳ, τοὺς Ἀθηναίους ἡγεῖσθαι μεγάλους γιγνομένους καὶ φόβον παρέχοντας τοῖς Λακεδαιμονίοις ἀναγκά-

σαι ἐς τὸ πολεμεῖν· αἱ δ' ἐς τὸ φανερόν λεγόμεναι αἰτίαι αἰδ' ἦσαν ἑκατέρων, ἅφ' ὧν λύσαντες τὰς σπονδὰς ἐς τὸν πόλεμον κατέστησαν.

Για την διδακτική προσέγγιση των «Ιστοριών» μπορεί ο διδάσκων να αξιοποιήσει τις απόψεις της Ἑλλης Λαμπρίδη και του Νίκου Κοτσελίδη (βλ. Βιβλιογραφία Α3 και Γ6):

«Στη μελέτη του Θουκυδίδη, όπως και στη μελέτη άλλων μεγάλων πνευματικών δημιουργών, μπορούν να ξεχωριστούν τρία στάδια: Το πρώτο είναι το διάβασμα για την απλή κατανόηση, λέξη-λέξη, και γυρίζοντας κάθε τόσο στα προηγούμενα· να βγει το νόημα, τα πράγματα που λέει, μια εικόνα της πορείας των γεγονότων που ιστορεί, και των καταστάσεων που τα γέννησαν. Το δεύτερο αρχίζει με το φιλολογικό οπλισμό και την εξονύχιση των λεπτομερειών· τούτο είναι σωστό πέλαγος, γιατί για κανέναν ίσως άλλον αρχαίο συγγραφέα εξόν για τον Πλάτωνα, δεν έχουε γραφεί τόσα πολλά, κι από τόσο διαφορετικές απόψεις· στο πέλαγος τούτο όσοι βυθιστούνε σπάνια βγαίνουνε στην αντίπερα όχθη· είναι ζήτημα αν φτάνει μια ζωή για να κυριέψεις όλο αυτό το υλικό, να το κατατάξεις συστηματικά και να προσθέσεις κ' εσύ ένα ψηφί, στο βάθος του ή μια γραμμή στη ρυτιδωμένη του επιφάνεια. Στο τρίτο στάδιο πρέπει ν' απαλλαγεί ο μελετητής από το φόρτον αυτό, αφού απορροφήσει ό,τι καλύτερο μπόρεσε να τα προχωρήσει στην άμεση επαφή με το κείμενο, ώστε η λέξη ν' αντιπροσωπεύει όχι πια άλλη λέξη, αλλά κίνηση, εικόνα, νοητική πορεία».

(Ε. Λαμπρίδη, *Θουκυδίδου Ιστορία* τόμος Α', σελ. 57).

«Η γνώση του Θουκυδίδη και του έργου του θα μας βοηθήσει να επισημάνουμε μερικές σημαντικές αλήθειες, που θα μας καθοδηγούν στη χάραξη σωστής διδακτικής πορείας. Είναι γνωστές οι αλήθειες που θα αναφερθούν, αλλά δε βλάπτει, νομίζω, η επισήμανσή τους. Ο Θουκυδίδης έχει βαθιά συναίσθηση της επιστημονικής ευθύνης. Αυτή η συναίσθηση τον οδηγεί στην επίμονη αναζήτηση της αλήθειας και

στη θεμελίωση του έργου του σε αναμφισβήτητες και διασταυρούμενες μαρτυρίες για τα γεγονότα που εξιστορεί. Ο Θουκυδίδης είναι αμερόληπτος, αντικειμενικός. Η επιστημονική του ευσυνειδησία τον τοποθετεί σε ίση απόσταση από τους αντιπάλους που συγκρούονται, δεν ευνοεί και δεν αδικεί κανέναν.

Ο Θουκυδίδης γράφει ιστορία της εποχής του. Τα γεγονότα που καταγράφει, εντοπισμένα τοπικά και χρονικά στο εδώ και το τώρα, συνιστούν μια συγκλονιστική τραγωδία, στην οποία η πόλη του, τραγική πρωταγωνίστρια, αποκαλύπτει θαμπά το ιστορικό γίγνεσθαι σαν συνισταμένη των δυνάμεων που υλοποιούν την από ποικίλα κίνητρα εκπορευόμενη ανθρώπινη δράση. Σ' αυτή την τραγωδία ο Θουκυδίδης δεν είναι ο απλός, αμερόληπτος, αντικειμενικός θεατής. Δεν την κινηματογραφεί. Την αναπλάθει μέσα στο χωνευτήρι της ψυχής και του νου του δίνοντας στον εαυτό του το ρόλο του συγγραφέα, του σκηνοθέτη, του σκηνογράφου, των υποκριτών, του χοροδιδασκάλου, του χορού. Ζει την τραγωδία και ταυτίζεται με όλους τους φορείς της. Και αυτή η βίωση, συνεπικουρούμενη από τη βαθιά γνώση της ανθρώπινης ψυχής, τον κάνει να μην αρκείται στην ψυχρή καταγραφή των γεγονότων. Προχωρεί στην αξιολόγηση και στην ερμηνεία τους ερευνώντας και καταγράφοντας τα μόνιμα και τα περιστασιακά αίτια και αποτελέσματα της δράσης των ατόμων και των ομάδων, των ηγετών και του λαού.

Αυτός ο στόχος της ερμηνείας και της αξιολόγησης εξηγεί την τοποθέτηση μέσα στο έργο του ενός πλήθους δημηγοριών, με τις οποίες φαινομενικά παραμερίζει κάπως την αντικειμενικότητα, αλλά στην ουσία και μ' αυτές και με το συχνότατα επαναλαμβανόμενο σχήμα αιτίας-αποτελέσματος και την επιλογή και προβολή χαρακτηριστικών λεπτομερειών πετυχαίνει τη διείσδυση στην ουσία των γεγονότων και την οργανωτική ένταξή τους μέσα στο ευρύτερο ιστορικό γίγνεσθαι.

Το σχήμα αιτίας-αποτελέσματος που ανάφερα παραπάνω, με το οποίο ο Θουκυδίδης επίμονα προσπαθεί να διεισδύσει στην ουσία των γεγονότων, εκτός από τη συνεχή επανάληψή του χαρακτηρίζεται και από μια σπάνια επιστημονική πληρότητα. Αυτή η πληρότητα εκφράζεται

από τη μια με το διαχωρισμό των φαινομενικών αιτίων από τα πραγματικά, και από την άλλη με την σε πλάτος και σε βάθος κλιμάκωση της αντίληψης και του εντοπισμού των πραγματικών αιτίων. Έτσι ο Θουκυδίδης, με αφετηρία τη μεμονωμένη ή συνδυασμένη δράση ατόμων και ομάδων, προχωρεί στα αίτια-κίνητρα αυτής της δράσης και παραπέρα στα βαθύτερα κίνητρα των κινήτρων, μετατρέποντας την πρώτη αιτία σε αποτέλεσμα μιας δεύτερης βαθύτερης αιτίας και ούτω καθεξής. Και συμπληρώνει αυτήν την σε βάθος με μια παράλληλη σε πλάτος πορεία εντοπίζοντας τις πηγές και άλλων, εκτός από τον ανθρώπινο παράγοντα, αιτίων μέσα στο χώρο στον οποίο εκτυλίσσεται η δράση, φυσικό ή πολιτιστικό. Παράλληλα με το σχήμα αιτία-αποτέλεσμα, με το οποίο ο Θουκυδίδης υπηρετώντας την επιστημονική αντικειμενικότητα της δίνει τη μορφή της ολοκληρωμένης αποκάλυψης της αλήθειας, αξίζει να σημειώσουμε και το μόνιμα επαναλαμβανόμενο σχήμα: θέση-αντίθεση-σύνθεση. Σ' αυτό το σχήμα παρακολουθούμε τη συμμετρική αντιπαράθεση των παραγόντων και των δυνάμεων που δρουν ή επηρεάζουν θετικά ή αρνητικά τη δράση των αντιπάλων. Αυτή η αντιπαράθεση αναφέρεται στην περιγραφή των χώρων στους οποίους εκτυλίσσεται η δράση των αντιπάλων, στην παρουσίαση των δυνάμεων των αντιμαχόμενων, στις προσπάθειές τους για προσεταιρισμό συμμάχων, στη δικαιολόγηση των ενεργειών τους κτλ. Και δεν περιορίζεται μονάχα σε αντιτιθέμενες δυνάμεις ή δραστηριότητες που ανήκουν στα αντίπαλα στρατόπεδα, αλλά επεκτείνεται και στην παράλληλη προβολή των δυνάμεων που ανήκοντας στο ίδιο στρατόπεδο, ωθούν σε διαφορετικές κατευθύνσεις τη δράση». (Νίκος Κοτσελίδης, «Θουκυδίδης: Διδασκαλία-Προβληματισμοί», Φιλολόγος 45, 1986, 220-221)

ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ ΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ως **γενικοί στόχοι** της διδασκαλίας του αρχαίου κειμένου θα μπορούσαν να τεθούν:

1) η άσκηση των μαθητών στη «μετά νοήματος» ανάγνωση του αρ-

χαίου κειμένου και την απόδοση/μετάφρασή του σε σαφή (= συντακτικά ορθό) και ακριβή (= χρήση του κατάλληλου λεξιλογίου) νεοελληνικό λόγο,

2) η απόκτηση, από το μαθητή, της ικανότητας α) να αφηγείται ή/και να εκθέτει με σαφήνεια και ακρίβεια το περιεχόμενο του κεφαλαίου που διδάχθηκε, με τη βοήθεια και των Ερωτήσεων-Ασκήσεων που συνοδεύουν το κεφάλαιο,

β) να αναγνωρίζει γραμματικώς και συντακτικώς τις διαρθρωτικές λέξεις (ΟΣ, ΡΣ) που συγκροτούν τη νοηματική δομή του κειμένου και τη λογική σύνδεση των προτάσεων

ΚΕΦΑΛΑΙΑ 24 - 25 - 26

Προτεινόμενες διδακτικές ώρες 6 ή 7*

Ως επιμέρους **διδακτικοί στόχοι** των κεφαλαίων 24-25-26 προτείνονται:

– να παρατηρήσουν οι μαθητές την πορεία της αφήγησης, να επισημάνουν την αλληλουχία των γεγονότων, να υπογραμμίσουν τις φανερές και αφανείς αιτίες της διαμάχης Κορίνθου-Επιδάμνου.

– να εντοπίσουν με τη βοήθεια του Χάρτη (σελ. 237 και 249 του σχολικού βιβλίου) το γεωγραφικό πλαίσιο της αφήγησης. (Βλ. και Ερώτηση-Άσκηση 9).

Στα «Ερμηνευτικά Σχόλια» και τις «Ερωτήσεις-Ασκήσεις» ορισμένων κεφαλαίων του σχολικού βιβλίου υπάρχουν αναφορές/παραπομπές σε άλλα διδασκόμενα κεφάλαια των βιβλίων 1, 3 6, 7 (σε πρωτότυπο ή μετάφραση). Στόχος τους είναι να προσβάλουν όχι μόνο την αλληλουχία και τη λογική σχέση των γεγονότων, αλλά και την αρχική βούληση και πρόθεση των πρωταγωνιστών τους, τον τρόπο με τον οποίο ενήργησαν και την κατάληξη των ενεργειών τους σε σχέση με την αρχική πρόθεση.

* Όλες οι προτεινόμενες διδακτικές ώρες, για όλα τα βιβλία του Θουκυδίδη, είναι ενδεικτικές.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ-ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Κεφ. 24

Ἐπίδαμνος ἐστὶ πόλις: Η Επίδαμνος ταυτίζεται με το σημερινό Δυρράχιο.

Οι κυριότεροι μελετητές-σχολιαστές του Θουκυδίδη, με προεξάρχοντα τον A.W Gomme, συμφωνούν στο ότι οι αναφορές του σε παλαιότερα ιστορικά γεγονότα αποσκοπούν κυρίως στο να τεκμηριώσουν θέσεις και απόψεις και δεν αποτελούν απόπειρες συγγραφής συνεχούς ιστορίας, χωρίς αυτό να αποκλείει καταγραφή γεγονότων που προκάλεσαν την προσοχή του ιστορικού εξ αιτίας του ενδιαφέροντος που αυτά καθ' εαυτά παρουσιάζουν.

Στασιάσαντες δ' ἐν ἀλλήλοις: Τα δεινά του εμφυλίου πολέμου περιγράφονται από το Θουκυδίδη στο κεφ. 82 του 3ου Βιβλίου, που μπορεί να αξιοποιηθεί στη διδασκαλία.

μητρόπολιν οὖσαν: Σε αντίθεση με την Κέρκυρα, οι Κορίνθιοι δείχνουν μεγάλη προθυμία να υπερασπίσουν τις αποικίες τους. Εκτός από την Επίδαμνο, χαρακτηριστική είναι η στάση τους στην περίπτωση της Ποτείδαιας, πόλης της Χαλκιδικής, αποικίας της Κορίνθου, αλλά μέλους της Αθηναϊκής συμμαχίας, που αποστάτησε το 432 π.Χ. «Οι Κορίνθιοι, επειδή η Ποτείδαια είχε αποστατήσει από την Αθηναϊκή συμμαχία και ο Αθηναϊκός στόλος βρισκόταν στα μακεδονικά παράλια, φοβήθηκαν για την τύχη της πόλης. Και επειδή θεώρησαν τον κίνδυνο της Ποτείδαιας δικό τους κίνδυνο, στέλνουν Κορίνθιους εθελοντές και άλλους Πελοποννησίους μισθοφόρους, συνολικά χιλίους εξακοσίους οπλίτες και τετρακόσιους ελαφρά οπλισμένους». (Θουκυδίδης, Βιβλίο 1. κεφ. 60).

Κεφ. 25

περιφρονούντες δὲ αὐτούς: Στο κεφ. 13 του 1ου Βιβλίου, ο Θουκυδίδης αναφέρει τους Κορινθίους ως πρωτεργάτες της ναυτικής τέχνης: «πρῶτοι δὲ οἱ Κορίνθιοι λέγονται ἐγγύτατα τοῦ νῦν τρόπου μεταχειρίσασθαι τὰ περὶ τὰς ναῦς καὶ τριήρεις ἐν Κορίνθῳ πρῶτον τῆς Ἑλλάδος ναυπηγηθῆναι». Και συμπληρώνει: «ναυμαχία τε παλαιοτάτη ὣν ἴσμεν γίγνεται Κορινθίων πρὸς Κερκυραίους». (Βιβλίο 1. Κεφ. 13)

Αναφέρει επίσης ότι λίγο πριν τους Περσικούς πολέμους οι Κερκυραίοι και οι τύραννοι της Σικελίας αύξησαν τη ναυτική τους δύναμη: «τριήρεις τε περὶ τὴν Σικελίαν τοῖς τυράννοις ἐς πλῆθος ἐγένοντο καὶ Κερκυραίοις. Ταῦτα γὰρ τελευταῖα πρὸ τῆς Ξέρξου στρατείας ναυτικὰ ἀξιόλογα ἐν τῇ Ἑλλάδι κατέστη». (Βιβλίο 1. κεφ. 14)

Τῇ τῶν Φαιάκων προενοίκησιν ...κλέος ἐχόντων (25.4): Ιερό του Αλκίνοου υπήρχε στην Κέρκυρα, όπως μαρτυρεί η σχετική αναφορά στο κεφ. 70 του 3ου Βιβλίου.

Ο Όμηρος αναφέρεται στη ναυτική ικανότητα των Φαιάκων και στα πλοία τους που ήταν γρήγορα σαν φτερωτή σκέψη. Οι σχετικοί στίχοι από το η 34-36 (Έκδοση Οξφόρδης: *Homeri Opera*, τόμος III *Odysseae I-XII*)

νηυσὶ θοῇσιν τοί γε πεποιθότες ὠκείησι
λαῖτμα μέγ' ἐκπερώωσιν, ἐπεὶ σφισι δῶκ' ἐνοσίχθων·
τῶν νέες ὠκεῖαι ὥς εἰ πτερὸν ἦέ νόημα.

Κατά τον Γ. Γαρδίκια (Σχόλια εις Θουκυδίδου Ξυγγραφὴν, Βιβλίον Α', Εν Αθήναις 1901, σ. 48) η περίοδος «οὔτε γὰρ ἐν πανηγύρεσι... ἐπαφόμενοι» είναι επεξηγήρηση του ρήματος παρημέλουν. Η έλλειψη ρήματος καθιστά, κατά τον ίδιο σχολιαστή, την περίοδο ανακλόουθη. Το ρήμα πρέπει να εννοηθεί από το επόμενο κεφάλαιο (ἐγκλήματα ἔχοντες = ἐγκλήματα παρειχον οἱ Κορίνθιοι τοῖς Κερκυραίοις) και σ' αυτή την περίπτωση οι μετοχές της περιόδου είναι αιτιολογικές. Η μετοχή ὄντες (25.4) αιτιολογεί τη μετοχή περιφρονούντες.

Κεφ. 26

Οι Αμπρακιώτες και οι Λευκάδιοι ήταν επίσης άποικοι των Κορινθίων.

Στην «Ερώτηση-Άσκηση 9 (σελ. 240 του σχολικού βιβλίου):

– Αν δεχθούμε ότι η πορεία «πέζῃ» έγινε αποκλειστικά δια ξηράς, θα ακολουθούσε τη διαδρομή Κόρινθος-Βοιωτία-Αιτωλία-Ήπειρος (Αμβρακία, Σύβοτα) –Απολλωνία (περιοχή Ιλλυρίας)– Επίδαμνος.

– Η πορεία δια θαλάσσης θα ακολουθούσε τη διαδρομή Κόρινθος-Νάυπακτος-Λευκάδα-Σύβοτα-Απολλωνία-Επίδαμνος.

Κατά τον Gomme η πορεία δεν έγινε όλη δια ξηράς αλλά «δια θαλάσσης ως τη Λευκάδα και τον Αμβρακικό Κόλπο και από κει δια ξηράς: μέσω Ηπείρου ως τα σημερινά Ιωάννινα, στην κοιλάδα του Αώου με κατάληξη την Απολλωνία (σύγχρονη Αυλώνα)» και πάλι δια θαλάσσης στην Επίδαμνο.

(A.W. Gomme, *A Historical Commentary on Thucydides*, vol I, σελ. 160)

ΚΕΦΑΛΑΙΑ 27-28

(Προτεινόμενες διδακτικές ώρες 4)

Ως **επιμέρους διδακτικός στόχος** στα κεφ. 27-28 θα μπορούσε να τεθεί η επισήμανση:

1) του αριστοτεχνικού τρόπου με τον οποίο τα οικονομικά συμφέροντα – που είναι το κατεξοχήν κίνητρο για την αποστολή αποίκων στην Επίδαμνο – καλύπτονται από ηθικά προσχήματα (κεφ. 27) ή επίδειξη φιλερηνικής διάθεσης (κεφ. 28).

2) της αμερόληπτης παρουσίασης των προτάσεων και αντιπροτάσεων των δύο αντιπάλων – και οι δύο «έχουν το δίκιο τους».

3) του γρήγορου ρυθμού της αφήγησης, καθώς οι διπλωματικές διαβουλεύσεις αποκτούν επείγοντα χαρακτήρα, και της μετατόπισης του προβλήματος που ξεκίνησε ως «ικετεία» και μετατράπηκε σε αποστολή αποικίας («Ερωτήσεις-Ασκήσεις» 1-2, σελ. 253 του σχολικού βιβλίου).

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ - ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Κεφ. 27

ἐπὶ τῇ ἴσῃ καὶ ὁμοίᾳ ἵνα: Το επίθετο ἴσος αναφέρεται στην ποσότητα, το επίθετο ὅμοιος στην ποιότητα.

[«οὐδ’ αὖ αὐτοὶ ἀπὸ τῆς ἴσης κοινὰς στρατείας ἐποιοῦντο». Βιβλίο 1. κεφ. 15.2

«οὐ γὰρ οἷόν τ’ εἶναι μὴ ἀπὸ ἀντιπάλου παρασκευῆς ὁμοῖόν τι ἢ ἴσον ἐς τὸ κοινὸν βουλευέσθαι». Βιβλίο 1. κεφ. 91.7]

Κατὰ τον Gomme (τομ. Ι, σελ. 161-162), οι κάτοικοι της Επιδάμνου (εξαιρούνται οι εξόριστοι), όσοι ἤδη είχαν πάει στην Επιδάμνο (Κορίνθιοι φρουροὶ και ἄλλοι, κεφ. 26. 1-2) και όσοι θα πήγαιναν με τη νέα αποστολή, θα δημιουργούσαν μια νέα μεγάλη αποικία, όπου ὅλοι θα είχαν ἴσα δικαιώματα, και θα μοιράζονταν τη γη των εξόριστων ολιγαρχικῶν Επιδαμνίων και των βαρβάρων που είχαν συμμαχήσει μαζί τους. (Κεφ. 24.5).

Αναφορικά προς το 6^ο θέμα για συζήτηση (σελ. 248 του σχολικού βιβλίου) ο Marchant παρατηρεῖ: «Ὅπως ἔδειξε ο Αριστοτέλης στη Ρητορική του (1410 α-β) ἡ «αντίθεση» εἶναι αγαπητή στους πολῖτες ἐπειδὴ συχνά τους εἶναι ευκολότερο να καταλάβουν ἓνα πράγμα ὅταν ἀκούσουν ποιο εἶναι το ἀντίθετό του, ἰδίως ὅταν τα ἀντιτιθέμενα βρίσκονται το ἓνα δίπλα στο ἄλλο*». (E. Marchant, Thucydides, Book I, σελ. xxii)

Κεφ. 28

Για το συντηρητικὸ χαρακτήρα της Σπάρτης μαρτυροῦν οι Κορίνθιοι πρέσβεις, συγκρίνοντας Αθηναίους και Λακεδαιμονίους, στο συνέδριο που συγκάλεσαν οι Σπαρτιάτες το 432 π.Χ. (Βιβλίο 1. κεφ. 68-72):

*«Κατὰ μὲν οὖν τὴν διάνοιαν τοῦ λεγομένου τὰ τοιαῦτα εὐδοκιμεῖ τῶν ἐνθυμημάτων, κατὰ δὲ τὴν λέξιν τῷ μὲν σχήματι, ἐὰν ἀντικειμένως λέγεται οἷον “καὶ τὴν τοῖς ἄλλοις κοινὴν εἰρήνην νομιζόντων τοῖς αὐτῶν ἰδίοις πόλεμον”· ἀντίκειται πόλεμος εἰρήνῃ» (Ρητορική, 1410α)

- «ἤσυχάζετε γάρ, μόνοι Ἑλλήνων, ὧ Λακεδαιμόνιοι, οὐ τῇ δυνάμει τινα, ἀλλὰ τῇ μελλήσει ἀμυνόμενοι» (κεφ. 69.4)
 - «ὕμεῖς δὲ τὰ ὑπάρχοντά τε σώζειν καὶ ἐπιγινῶναι μηδὲν καὶ ἔργῳ οὐδὲ τὰναγκαῖα ἐξικέσθαι» (κεφ. 70.2)
 - «πρὸς ὑμᾶς μελλητάς καὶ ... ἐνδημοτάτους» (κεφ. 70.4)
 - «διαμέλλετε... <καὶ>... ἐπὶ τῷ μὴ λυπεῖν τε τοὺς ἄλλους καὶ αὐτοὶ ἀμυνόμενοι μὴ βλάπτεσθαι τὸ ἴσον νέμετε». (κεφ. 71.1)
 - «μέχρι μὲν οὖν τοῦδε ὠρίσθω ὑμῶν ἡ βραδυτής» (κεφ. 71.4)
- Συμπληρωματική αναφορά στις διαφορές Αθηναίων και Σπαρτιατῶν υπάρχει στο Παράθεμα της σελ. 253 του Σχολικού βιβλίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΑ 29-30

(Διδακτικές ώρες 4)

Προτεινόμενοι **επιμέρους διδακτικοί στόχοι** των κεφ. 29-30:

- 1) να μπορούν οι μαθητές να περιγράφουν την αλληλουχία των γεγονότων και αιτιών που οδήγησαν στη ναυμαχία της Λευκίμμης (Χάρτης σελ. 257).
- 2) να παρατηρήσουν α) ότι ο Θουκυδίδης δεν αφήνει καμιά αμφιβολία ως προς το ότι η ναυμαχία είναι αποτέλεσμα πολιτικών αποφάσεων και μόνον. Ο θεός ή η τύχη δεν έχουν θέση στην εξέλιξη των γεγονότων, β) την ισορροπία του λόγου, τη λακωνικότητα και την πυκνότητα των περιγραφών στο κεφ. 29.3-5.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ-ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Κεφ. 29

ναυσὶ ἑβδόμηκοντα καὶ πέντε: υπάρχει ασάφεια ως προς τον ακριβή αριθμό πλοίων και ιδίως ανδρῶν, αν συγκριθοῦν με το κεφ. 27. Κατά την άποψη του Α. W. Gomme (*A Historical Commentary on Thucydides*, τόμος I, σελ. 163-164) πιθανόν να υπάρχει λανθασμένη

γραφή των αριθμών (που δεν ξέρουμε αν δίνονταν ολογράφως ή με σύμβολα και τι είδους σύμβολα) στα αρχικά χειρόγραφα. Υποστηρίζει όμως ότι δεν πρέπει να επιχειρηθεί διόρθωση με βάση το συνήθη αριθμό οπλιτών στα πλοία εφόσον δεν ξέρουμε 1) αν όλα τα συμμαχικά πλοία είχαν και οπλίτες 2) αν «οι άποικοι» είχαν εξοπλιστεί. Κατά τον Marchant (*Thucydides*, Book I, σελ. 177) στα 68 πλοία (κεφ. 27. 2) πρέπει να προστεθούν οι «κεναὶ νῆες» των Ηλείων.

ζευγνύω ναῦς: τοποθετώ ζυγώματα (δηλαδή ξύλινα δοκάρια) εγκάρσια (κατά πλάτος, από τη μια ως την άλλη πλευρά του πλοίου), για να υποστηλώσω το κατὰστρωμα του πλοίου· ή ενισχύω τις σανίδες του καταστρώματος, αν έχουν αραιώσει, παρεμβάλλοντας ξύλινα συμπληρώματα που καλύπτουν τα κενά. Όταν ενίσχυαν τα πλευρά των πλοίων με σχοινιά χρησιμοποιούσαν το ρήμα ζῶσαι (ζώννυμι) ή ὑποζῶσαι.

παραστήσασθαι: (εννοούμενο) υποκείμενο τὴν Ἐπίδαμνον.

ἐπήλυδας· ἔπηλυσ < ἐπιέναι (νέηλης, προσλήτης, προσήλυτος) είναι οι νέοι άποικοι ή οικήτορες κάθε προελεύσεως που έστειλαν οι Κορίνθιοι (1.26.43.)

Κεφ. 30

τοὺς ἄλλους: «ἄλλοι» είναι όσοι αιχμαλωτίστηκαν στη ναυμαχία.

περιόντι/περιούντι τῷ θέρει: υπάρχει διαφωνία για τη μορφή «περιόντι» στα χειρόγραφα και τους μελετητές και για τη χρονολόγηση της ναυμαχίας στη Λευκίμμη.

— Αν γίνει δεκτή η γραφή «περιούντι», όπως προτείνει ο Gomme (*A Historical Commentary on Thucydides*, τόμος I, σελ. 197), τότε η φράση «περιούντι τῷ θέρει» αναφέρεται στο επόμενο έτος και η χρονολόγηση είναι η εξής:

Ναυμαχία Λευκίμμης, Ιούλιος 435 π.Χ.

Κορινθιακός στόλος στο Χειμέριο, «θέρος» 434 π.Χ.

— Αν γίνει δεκτή η γραφή «περιόντι τῷ θέρει» (= καθώς τελείωνε η

περίοδος του θέρους, δηλαδή φθινόπωρο), η ναυμαχία στη Λευκίμμη έγινε άνοιξη του 435 π.Χ. (αρχή του «θέρους») και ο Κορινθιακός στόλος ήλθε στο Χειμέριο το φθινόπωρο του 435 π.Χ.

Χειμέριον: περιγραφή του λιμανιού και της τοποθεσίας δίνεται από το Θουκυδίδη στο 1.46.3-4. Αποτέλεσε ορμητήριο των Κορινθίων στην πρώτη μάχη στα Σύβοτα (και στη δεύτερη ναυμαχία Κέρκυρας-Κορίνθου με συμμετοχή των Αθηναίων, ύστερα από τη σύναψη της «επιμαχίας») [1. 46-1.55].

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 31

Το Π.Ι. προτείνει δύο διδακτικές ώρες για το κεφ. 31 (πρωτότυπο), 2 διδακτικές ώρες για τις δημηγορίες Κερκυραίων και Κορινθίων (κεφ. 32-43, μετάφραση) και δύο διδακτικές ώρες για το κεφ. 44 (πρωτότυπο).

Εναλλακτική πρόταση: 4 διδακτικές ώρες για το κεφ. 31 και τα κεφ. 33-36 (δημηγορία Κερκυραίων, μετάφραση) και 4 διδακτικές ώρες για τα κεφ. 37-43 (δημηγορία Κορινθίων, μετάφραση), και το κεφ. 44 (πρωτότυπο) με δεδομένο ότι το κεφ. 31 «προετοιμάζει» τις δημηγορίες και το κεφ. 44 δίνει το «αποτέλεσμα» των δισσών λόγων.

Στο κεφ. 31 οι **διδακτικοί στόχοι** αποσκοπούν στο: α) να παρατηρήσουν και να αναγνωρίσουν οι μαθητές τη δομή του κειμένου με βάση το γνωστό σχήμα δράση-αντίδραση/αίτιο-αποτέλεσμα:

Κορίνθιοι-όργη φέροντες

Κερκυραῖοι-έφοβοῦντο → ἔδοξεν... ξυμμάχους γενέσθαι... εὕρισκεσθαι

Κορίνθιοι-πυθόμενοι → ἤλθον πρεσβευσόμενοι

β) να επιστημάνουν τον καιρίο, χωρίς περιττολογίες λόγο που χρησιμοποιεί ο Θουκυδίδης για να περιγράψει ενέργειες και καταστάσεις και τις προσπάθειες των αντιμαχόμενων να προλάβουν να εξουδετερώσουν τους κινδύνους που αυτές δημιουργούν για τα συμφέροντά τους (Σχόλια σελ. 265-266 του σχολικού βιβλίου και Ερώτηση-Άσκηση 1, σελ. 267).

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ-ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

– **μισθῶ πείθοντες**: η τροπική μετοχή συνδέεται με το ἀγείροντες, παρατηρεί ο Γ. Γαρδίκας (σελ. 56 των Σχολίων του). Με το νοηματικό σχήμα: *μισθῶ* (προσδοκία κέρδους) → *πειθῶ* (πείθοντες) → *ἀγείροντες*, δηλαδή με τρεις λέξεις, προβάλλεται η κοινωνική/οικονομική κατάσταση, που επηρεάζει και διαμορφώνει και την πολιτική, στις ελληνικές πόλεις.

– *Η επιθυμία των Κερκυραίων που εκφράζεται με το «ξυμμάχους γενέσθαι» προέρχεται από το «πειρᾶσθαι εὐρίσκεσθαι ὠφελίαν», κατά την εύστοχη παρατήρηση του Marchant. Πόλεις «ἄγραφοι» – εκτός συμμαχιών – μπορούσαν, σύμφωνα με την Τριακονταετή Ειρήνη, να ζητήσουν τη συμμαχία της Αθήνας ή της Σπάρτης. Βεβαίως το αίτημά τους μπορεί να μη γινόταν δεκτό.*

– **ἐς τὰς Ἀθηναίων σπονδὰς**: αναφέρονται στην Αθηναϊκή Συμμαχία, η οποία, κατά καιρούς περιελάμβανε την Τροιζήνα, την Αχαΐα, την Ακαρνανία, τη Ζάκυνθο και άλλες πόλεις (1. 35.2.).

– **Καταστάσης ἐκκλησίας** ἐς ἀντιλογίαν ἦλθον (ενν. υποκείμενο: ἑκάτεροι) Η Εκκλησία του Δήμου συνεδρίαζε τακτικά μια φορά το μήνα, σε κάθε πρυτανεία, δηλαδή δέκα φορές το χρόνο. Η συνεδρίαση που έγινε για να ακουστούν οι δημηγορίες Κερκυραίων και Κορινθίων είναι έκτακτη. Για τον τρόπο που λειτουργούσε η εκκλησία του δήμου έχουμε μια παραστατική εικόνα από τον πλατωνικό διάλογο «Πρωταγόρας» (319 a-d).

ΚΕΦΑΛΑΙΑ 32-43

Δημηγορία Κερκυραίων (32-36) Κορινθίων (32-43) από μετάφραση. Το πρωτότυπο κείμενο υπάρχει στο Επίμετρο.)

Κύριοι **διδασκαλικοί στόχοι** στη διδασκαλία των δημηγοριών είναι: α) να κατανοήσουν και να είναι σε θέση να διακρίνουν οι μαθητές τη δομή τους (δίνεται στην «Εισαγωγή» κάθε δημηγορίας, σελ. 269 και 279 του σχολικού βιβλίου) β) να παρακολουθούν τη λογική αλληλουχία και αλληλεξάρτηση των ιδεών και επιχειρημάτων στο σχήμα λόγος-αντίλογος (π.χ.

στο κεφ. 32.1	αντιστοιχεί	το κεφ. 40.4
στο κεφ. 32.4-5	αντιστοιχεί	το κεφ. 37.2-4
στο κεφ. 36.2	αντιστοιχεί	το κεφ. 37.3
στο κεφ. 34.1	αντιστοιχεί	το κεφ. 38
στο κεφ. 34.2	αντιστοιχεί	το κεφ. 39.1 κ.ο.κ.)

γ) να διαπιστώσουν ότι το περιεχόμενο των δημηγοριών συνυφάνεται άμεσα με τα γεγονότα και ότι ανάμεσα στα επιχειρήματα και τα γεγονότα ή στις αντιθετικές επιχειρηματολογίες δημιουργείται μια σαφούς λογική-νοηματική σχέση.

Στους στόχους αυτούς προσανατολίζονται οι «Ασκήσεις» οι οποίες ακολουθούν μετά από κάθε μεταφρασμένο κεφάλαιο και αποτελούν έμμεσο σχολιασμό του συγκεκριμένου κεφαλαίου.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ-ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Κεφ. 32-36

Η επιχειρηματολογία των Κερκυραίων (κεφ. 33 - κεφ. 36.2) έχει την εξής διάταξη: ένα πρώτο μέρος (κεφ. 33, τὸ ὠφέλιμον) και ένα δεύτερο μέρος (τὸ δίκαιον), όπου α) αναιρείται ο ισχυρισμός των Κορινθίων ότι έχουν δικαιώματα ως μητρόπολη, επί των Κερκυραίων (κεφ. 34) β) γίνεται προσπάθεια να αποδειχθεί ανυπόστατος ο φόβος ότι συμμαχία

Αθήνας-Κέρκυρας προσκρούει στην Τριακονταετή Ειρήνη. Το γεγονός ότι στο κεφ. 36.1 οι Κερκυραίοι επανέρχονται στο θέμα της Τριακονταετούς Ειρήνης δείχνει ότι αυτό ήταν το βασικό επιχείρημα των αντιπάλων της συμμαχίας. Για την εξουδετέρωση αυτού του επιχειρήματος οι Κερκυραίοι προβάλλουν (κεφ. 36) το ισχυρό αντεπιχείρημα της ναυτικής τους δύναμης, βέβαιον ότι θα επηρεάσει σημαντικά τους «αναποφάσιστους», όπως παρατηρεί ο Marchant (σελ. 184).

— Η διαρκής ευγνωμοσύνη που υπόσχονται οι Κερκυραίοι (κεφ. 32.1) λίγο ωφέλησε την Αθήνα. Όπως παρατηρεί ο Gomme (τομ. I, σελ. 168), το 431 π.Χ. έστειλαν 50 πλοία να ενισχύσουν τον Αθηναϊκό στόλο που λεηλατούσε τα παράλια της Πελοποννήσου (2.25.1) και το 426 π.Χ., με 15 πλοία ενίσχυσε τους Αθηναίους εναντίον των Λευκαδίων (3.94.1, 3.95. 2). Η μεγάλη όμως «στάση» του 427 π.Χ. και 425 π.Χ. (3ο Βιβλίο) εξάντλησε τις δυνάμεις της. Ωστόσο το 415 π.χ. έπαιξε σημαντικό ρόλο ως σταθμός ανεφοδιασμού στην εκστρατεία της Σικελίας (6ο βιβλίο). Η καλή θέση της για τη ναυσιπλοΐα (κεφ. 36.2) θα τονιστεί και από τον Αλκιβιάδη (6.16-18.1) και είναι φανερό ότι επηρέασε τους Αθηναίους στην τελική τους απόφαση (κεφ. 44.3), με δεδομένες τις Αθηναϊκές σχέσεις με πόλεις της «Δύσης»: ίδρυση Θουρίων (443 π.Χ.), συνθήκες με Έγεστα (454/3 π.Χ.), Ρήγιο (446; π.Χ.) Λεοντίους (446; π.Χ.), που ανανεώθηκαν για το Ρήγιο και τους Λεοντίους το 433/2 π.Χ.

(Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Γ1, Εκδοτική Αθηνών, σελ. 150-151)

— Τυπικά, τα μέλη της Αθηναϊκής συμμαχίας ήταν «σύμμαχοι», όχι υπήκοοι (κεφ. 35.3). Γι' αυτό και είχαν το δικαίωμα, ως ιδιώτες, να προσφέρουν τις στρατιωτικές τους υπηρεσίες και σε άλλες πόλεις, αν δεν ήταν εμπόλεμες με την Αθήνα. Το δικαίωμα αυτό το είχαν και οι Αθηναίοι πολίτες. Το ερώτημα που έμμεσα απευθύνουν οι Κερκυραίοι στους Αθηναίους είναι το εξής: Οι Κορίνθιοι ναυτολογούν δικούς σας υπηκόους, γιατί εσείς να μη δεχτείτε ως σύμμαχο ουδέτερη πόλη (που επιπλέον είναι εχθρική προς τους εχθρούς σας και έχει ισχυρό ναυτικό);

Κεφ. 37-43

– Η αποστασία της Σάμου (κεφ. 40.5) έγινε το 440 π.Χ. και περιγράφεται στο 1.115. Στο κεφ. 40.6 υπάρχει υπαινιγμός στην αποστασία της Ποτεΐδαιας (433-432 π.Χ.) που υπήρξε η «απάντηση» της Κορίνθου στην «επιμαχία» Αθήνας-Κέρκυρας και η δεύτερη αφορμή του Πελοποννησιακού πολέμου (1.23 και 1.56-66).

– Οι ομοιότητες ανάμεσα στις δύο περιπτώσεις, όπως παρατηρεί ο Marchant (σελ. 188), αναφερόμενος στο κεφ. 41.2, είναι φαινομενικές. Οι Κορίνθιοι ονομάζουν αποστασία την αποξένωση της Κέρκυρας από τη μητρόπολή της, ενώ η Σάμος είχε πραγματικά αποστατήσει από την Αθηναϊκή Συμμαχία.

– Παρόλο που οι Κορίνθιοι επικαλούνται το συμφέρον των Αθηναίων στο κεφ. 42.1-2, όπως έκαναν και οι Κερκυραίοι, είναι φανερό ότι η αναφορά τους είναι αόριστη αφού και οι ίδιοι καταλαβαίνουν ότι η Κέρκυρα έχει να προσφέρει περισσότερα στην Αθήνα.

– Η αναφορά στην «καχυποψία που προκλήθηκε εξαιτίας των Μεγαρέων» (κεφ. 42.3) μπορεί να υπαινίσσεται 1) το Μεγαρικό ψήφισμα (1.67) 2) την εξέγερση των Μεγαρέων εναντίον των Κορινθίων, το 465 π.Χ. την οποία υποστήριξαν οι Αθηναίοι (1.103) 3) την αποστασία των Μεγαρέων από την Αθήνα, το 445 π.Χ., με τη βοήθεια τη Κορίνθου (1.114-115). Επειδή η πρώτη περίπτωση είναι η μόνη που συνέβη κατά τη διάρκεια της Τριακονταετούς Ειρήνης η άποψη του Marchant (σ. 191) είναι ότι οι Κορίνθιοι αναφέρονται σ' αυτή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 44

Το κεφάλαιο προσφέρεται για να **εντοπίσουν** οι μαθητές τις αναφορές στα επιχειρήματα των δημηγοριών Κερκυραίων και Κορινθίων που επηρέασαν την τελική απόφαση των Αθηναίων και να **κατανοήσουν** πόσο δύσκολο είναι να ληφθεί μια πολιτική απόφαση όταν τα «υπέρ» και τα «κατά» είναι σχεδόν ισοδύναμα.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ-ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Τα εμπορικά πλοία από τη Σικελία, (σύμφωνα με τον Gomme, τομ. I, σ. 177) έπλεαν κατευθείαν στον Κορινθιακό κόλπο και αυτός ήταν ένας βασικός λόγος που οι Αθηναίοι επεδίωξαν τον έλεγχο της Ζακύνθου και Κεφαλληνίας (2.80.1). Άλλος λόγος ήταν ότι τα λιμάνια τους αποτελούσαν ενδιάμεσους σταθμούς για τις αθηναϊκές πολεμικές τριήρεις που έκαναν το γύρο της Πελοποννήσου. [Η αθηναϊκή τριήρης είχε σχεδιαστεί με στόχο την ευελιξία και την ταχύτητα στις ναυμαχίες και όχι για μακρινά εμπορικά ταξίδια, επομένως δεν διέθετε αρκετό χώρο για αποθήκευση νερού και τροφίμων ούτε για ενδαιτήματα των 20 ανδρών του πληρώματός της. Αυτός ήταν ο λόγος που οι τριήρεις έπρεπε να προσορμίζονται τη νύκτα και οι άνδρες να αναζητούν τροφή και νερό και γι' αυτό οι παράκτιες περιοχές έπρεπε να είναι φιλικές ή τουλάχιστον ουδέτερες. Σε περίπτωση πιο μακρόχρονης παραμονής, (πολιορκία πόλεων ή αναμενόμενη ναυμαχία), έπρεπε να υπάρχει κοντά στο στρατόπεδο πόλη απ' όπου να ανεφοδιάζονται τα πληρώματα. Η καταστροφή στους Αιγός ποταμούς οφείλεται και στην έλλειψη αυτής της προϋπόθεσης (Ξενοφώντος Ελληνικά, Βιβλίο 2. κεφ. 16.25)].

Περισσότερα για τις τριήρεις, στην Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Γ2, σελ. 235.

Το απαρέμφατο *ξυμπλεῖν* (44.1) έχει ως εννοούμενο υποκείμενο «τους Αθηναίους». Η δοτική *σφίσιν* αναφέρεται στους Κορινθίους, η δοτική *αὐτοῖς* στους Αθηναίους.

– Το *ὥς* = οὕτως (44.2) έχει την έννοια ότι ο πόλεμος θα γινόταν ακόμη και αν οι Αθηναίοι απέρριπταν το αίτημα των Κερκυραίων.

Ο W.R. Connor (Επιλογή Βιβλιογραφίας, αρ. Β6) σχολιάζει ως εξής την «επιμαχία» Αθήνας-Κέρκυρας:

«Ο αναγνώστης των *Ιστοριών* παρακολουθεί την αφήγηση των απαρχών του πολέμου με το ερώτημα. Γιατί νικήθηκε η Αθήνα;

Αυτή η ερώτηση ενισχύεται και από την κατάληξη του πρώτου από τα δύο επεισόδια (Κέρκυρα, Ποτείδαια) που θεωρήθηκαν αφορμές αψιμαχιών, την Αθηναϊκή επιμαχία με την Κέρκυρα.

Η αφήγηση του επεισοδίου είναι απλή αλλά κατά την ανάπτυξή της αναδύονται δυο άλλες παράμετροι: η μία είναι ένα από τα βασικά θέματα των *Ιστοριών*, η σύγκρουση ανάμεσα στο δίκαιο και το συμφέρον. Η άλλη είναι η σημασία της Κέρκυρας ως ναυτικής δύναμης [...] Αν θυμηθούμε το ρόλο της Κέρκυρας ως σημείου συγκέντρωσης για τις δυνάμεις της Σικελικής εκστρατείας – και καταστροφής – μπορούμε να δούμε μια ειρωνική απόχρωση: ό,τι φαίνεται ως πλεονέκτημα, είναι στην πραγματικότητα ένα βήμα προς την καταστροφή.

Η Αθήνα λοιπόν συμμαχεί με μία από τις άλλες δύο μεγάλες ναυτικές δυνάμεις της Ελλάδος. Η ναυτική υπεροχή της ενισχύεται και η θέση της στον επερχόμενο πόλεμο φαίνεται ισχυρότερη. Η ανάλυση του Θουκυδίδη κατευθύνει τη σκέψη του αναγνώστη προς τις πηγές της Αθηναϊκής δύναμης και υποβάλλει την ιδέα της νίκης όχι των προβλημάτων και δυσκολιών που θα αντιμετωπίσει η πόλη. [...] Στόχος επομένως αυτού του «Κερκυραϊκού επεισοδίου» είναι να κάνει πιο έντονη την αντίθεση ανάμεσα στην ανάλυση των δυνάμεων που περιγράφει το κείμενο και την κατάληξη του πολέμου που γνωρίζει ο αναγνώστης».

(W.R. Connor, *Thucydides*, σελ. 34-36).

ΓΕΝΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ 1ου Βιβλίου/ώρα 1.

– Η Γενική θεώρηση αποβλέπει στο να αποκτήσει ο μαθητής μια γενική εικόνα: α) της διπλωματικής/πολιτικής δράσης που εκτυλίχθηκε στα κεφάλαια 24-44 σε συσχετισμό με τα «πάθη» των πρωταγωνιστών της, β) της αξίας των επιχειρημάτων, των «δισσών» λόγων, για

την αντιμετώπιση των καταστάσεων και την επιτυχία των επιδιώξεων των αντιμαχόμενων, γ) του τρόπου με τον οποίο η χρήση της γλώσσας (γραμματικά/συντακτικά φαινόμενα, δομή του λόγου) υπηρετεί την παρουσίαση των γεγονότων, την αλληλουχία των νοημάτων, την ανάπτυξη των επιχειρημάτων, δηλαδή την ενότητα του κειμένου.

Όπως σχολιάζει η J. de Romilly:

«Προφανώς, αυτή ακριβώς η τάση για ενότητα χαρίζει τη σαφήνεια στην αφήγηση του Θουκυδίδη. Από τη στιγμή που ο ιστορικός απομονώνει μια πρόθεση, κοινή σε διάφορες πράξεις, και επισημαίνει, συστηματικά, ό,τι μπορεί να φανερώσει την προοδευτική πραγμάτωση ή την αποτυχία της, αφενός η πρόθεση αυτή ερμηνεύει ικανοποιητικά την πράξη, και αφετέρου προβάλλεται η αιτία της επιτυχίας ή της αποτυχίας, που έτσι γίνεται εύκολα αντιληπτή. Η απλή χρονολογική αντιπαράθεση αποτελεί, επομένως, μια αλληλουχία που έχει συνέπεια και γίνεται κατανοητή.

Η αλληλουχία αυτή γίνεται ακόμα περισσότερο ευδιάκριτη επειδή ο Θουκυδίδης έχει την τάση να προβάλλει την ενότητά της, απομακρύνοντας αποφασιστικά, ό,τι δεν σχετίζεται άμεσα μ' αυτήν, δηλαδή το περιστασιακό, το τυχαίο, τη συγκεκριμένη λεπτομέρεια [...]

Ο Θουκυδίδης απομακρύνει ό,τι είναι τυχαίο και κρατάει μόνο ό,τι χρησιμεύει για να φανεί η πορεία μιας ενέργειας· και αντίθετα, πάλι, προσκολλάται σ' αυτή την ενέργεια χωρίς να παραμελεί κανένα της στοιχείο· μ' αυτό τον τρόπο, η αφήγησή του φαίνεται να παίρνει τη μορφή αποδεικτικού συλλογισμού. Οι συνθήκες τις οποίες συγκρατεί είναι αναγκαίες και επαρκείς για το αποτέλεσμα στο οποίο καταλήγει. Δεν μπορούμε τίποτα να αφαιρέσουμε, τίποτα να μεταβάλλουμε. Και η συνοχή που αποκτά η αφήγηση –από τις προκειμένες ως τα συμπεράσματα– παίρνει έτσι ένα χαρακτήρα αναγκαιότητας».

(J. de Romilly, *Ιστορία και λόγος στο Θουκυδίδη*, Μ.Ι.Ε.Τ. 1988, σελ. 47, 48, 49)

Για τη Γενική Θεώρηση του 1ου Βιβλίου μπορεί να ληφθούν υπόψη

α) «Τα θέματα για συζήτηση» της σελ. 293 του σχολικού βιβλίου

β) Τα κείμενα των Ι.Θ. Κακριδή, Η. Ηλιού και Γ. Δημητράκου που ακολουθούν:

«Και τους λόγους, τις περίφημες δημηγορίες του Θουκυδίδη, σιγά σιγά μάθαμε να τις ερμηνεύουμε πιο σωστά. Άλλοτε πιστεύαμε ότι με όσην ευσυνειδησία είχε προσπαθήσει ο Θουκυδίδης να καταγράψει τα έργα του πολέμου, με άλλη τόση είχε δοκιμάσει και τους λόγους, που είχαν βγάλει οι διάφοροι ρήτορες, πριν αρχίσει και όσο κράτησε ο πόλεμος, να τους καταχωρίσει όσο πιο πιστά μπορούσε. Σε μια τέτοια γνώμη είχε οδηγήσει από τη μια η αντίληψη πως ένας τόσο αντικειμενικός συγγραφέας δεν γινόταν να βάλει στο στόμα των ιστορικών προσώπων λόγια και στοχασμούς που να μην είναι στ' αλήθεια δικοί τους· από την άλλη, μια παρεξηγημένη φράση του συγγραφέα σχετικά με τη μέθοδο που ακολούθησε στη συγγραφή των λόγων.

Οι τελευταίες έρευνες έδειξαν πως ο Θουκυδίδης παρουσιάζει τον κάθε ρήτορα να μιλεί όχι όπως στ' αλήθεια μίλησε, ας είναι και κατά προσέγγιση, αλλά όπως κατά του ιστορικού τη γνώμη θα έπρεπε να έχει μιλήσει, για να εκφράσει τα δέοντα, ό,τι δηλαδή απαιτούσε η ορισμένη εκείνη ώρα, ακόμα και του ρήτορα η γενική στάση στα ζητήματα της πολιτικής και του πολέμου.

Το δίχως άλλο, θα βρέθηκαν ρήτορες, που δεν κατόρθωσαν να συλλάβουν με ξεκάθαρο μάτι όλη τη σημασία της ιστορικής εκείνης ώρας και έπειτα να τη διαδηλώσουν μπροστά στους άλλους, είτε γιατί δεν είχαν του νου την ετοιμότητα και τη δύναμη, είτε γιατί τα πάθη δεν τους άφηναν να δουν καθαρά, είτε για ό,τι άλλο. Θα βρέθηκαν άλλοι που σε ορισμένη στιγμή δεν θα το βρήκαν σκόπιμο να φανερώσουν στον πολύ κόσμο ό,τι η σκέψη τους είχε συλλάβει.

Για τον Θουκυδίδη όλα αυτά είναι αδιάφορα. Οι δημηγορίες του ζητούν να πείσουν τους αναγνώστες της συγγραφής, όχι τους ακροατές

των ομιλητών, γι' αυτό και τους λείπει η άμεση επικαιρότητα και οι δίχως σημασία συμβατικότητες της στιγμής· γι' αυτό είναι όλες στο ίδιο ύφος γραμμένες, χωρίς καμιά διαφοροποίηση ανάμεσα στα πρόσωπα· γι' αυτό οι ρήτορες λένε ό,τι οι ίδιοι μπορεί να μην είπαν, μπορούσαν ωστόσο και θα έπρεπε να έχουν πει ή τουλάχιστο στοχαστεί, αφού κράτησαν αυτή και όχι άλλη στάση· γι' αυτό οι δημηγορίες δεν παρουσιάζονται όπου τύχει, παρά μόνο σε κρίσιμες καμπές της ιστορίας, μπροστά σε μιαν απόφαση πολέμου ή ειρήνης, μπροστά σε μια σημαντική μάχη, μπροστά στον κίνδυνο μιας πολιτικής μεταβολής. Ακόμα και από αυτούς που πιστεύουν στην αυθεντικότητα των λόγων της συγγραφής ποιος είναι τόσο απλοϊκός να πιστέψει ότι μοναχά αυτοί οι λόγοι ειπώθηκαν μέσα στα τριάντα χρόνια του πολέμου από τους τόσους και τόσους, που είτε σαν πολιτικοί είτε σαν στρατηγούς πήραν ενεργό μέρος σ' αυτόν;

Από το στόμα του ρήτορα δεν θ' ακουστεί ποτέ μια γνώμη ατομική· είναι η ίδια η ιστορική στιγμή που θα μας αποκαλύψει την κρυφή λογική που τη διέπει, όπως την είχε συλλάβει ο Θουκυδίδης, τις αφορμές που τη γέννησαν, τις συνέπειες που εγχυμονεί, ή και – στους διπλούς αντιθετικούς λόγους – τις αντινομίες που πολύ συχνά κλείνει. Έτσι, η δημηγορία, παρ' όλο που είναι μια ελεύθερη σύνθεση του Θουκυδίδα, αποχτά αξία αντικειμενική – αντικειμενική, από μια πιο ψηλή σκοπιά. Η δημηγορία σκοπό έχει να ενώσει τα διασπασμένα από τη φύση τους έργα του πολέμου, να τους δώσει νόημα, να τα διακαιώσει. Σ' αυτή μέσα κλείνεται η ερμηνεία που δίνει ο Θουκυδίδης στην κάθε πολιτική και πολεμική ενέργεια. Πολύ σπάνια άλλωστε παρουσιάζει με άλλον τρόπο την προσωπική του γνώμη για τα πράγματα του πολέμου».

(Ι.Θ. Κακρίδης, *Ελλήνων λόγοι*, τόμος Β', Θεσσαλονίκη 1981, σ. 152-154).

«Το Α βιβλίο του Θουκυδίδη, που είναι το μεγαλύτερο από οκτώ, δεν καταπιάνεται ακόμα με την αφήγηση του πολέμου. Είναι αφιερωμένο ολόκληρο στην εξέταση των αιτίων του. Κι αυτό είναι χαρακτηριστικό του πόσο ο ιστορικός ένωσε την ανάγκη του ορθολογισμού. Στην έκθεσή του αυτή η προσωπική συνεισφορά του Θουκυδίδη είναι φυσικά μεγαλύτερη, ή τουλάχιστον πιο αισθητή.

Αρχίζει ο Θουκυδίδης με τη θεώρηση του παρελθόντος και γι' αυτό το αρχικό κομμάτι (Α 2 - 19) πήρε το όνομα «Αρχαιολογία». Εκεί ο Θουκυδίδης αποδεικνύει ότι τα συμβάντα του παρελθόντος δεν είχαν ποτέ μεγάλη σημασία. Και για να φτάσει σ' αυτό το συμπέρασμα εξέτασε όλη την Ελληνική ιστορία, από το ξεκίνημά της. Απομακρύνει τις παραδόσεις και αναζητάει κάθε ένδειξη που θα μπορούσε να τον πληροφορήσει πώς ζούσαν στις διάφορες εποχές και με αλληλοδιάδοχες προσεγγίσεις, από τις οποίες σημαντικότερες ήταν ο Μίνως και ο Τρωικός Πόλεμος, δείχνει ότι η πρόοδος της θαλασσινής ζωής και ο πλούτος, συνδεδεμένος με τη σταθερότητα, μεγάλωναν συνεχώς κι ολοένα ευκολύνουν μεγαλύτερες συγκεντρώσεις δυνάμεων και ευρύτερες επιχειρήσεις.

Συγχρόνως ο Θουκυδίδης εκθέτει τη μέθοδό του (Α 22) και κάνει ένα βραχύτατο παραλληλισμό μεταξύ του Πελοποννησιακού πολέμου και του αμέσως προηγούμενου, του πολέμου με την Περσία.

Ο Θουκυδίδης κάνει από την αρχή διάκριση ανάμεσα σε δύο είδη αιτιών. Τα διάφορα παράπονα, τα διάφορα προσχήματα, αντιπαρατίθενται στην πιο βαθιά αιτία, στην «ἀληθεστάτην πρόφασιν» (Α 23), που όμως δεν την ανομολογούσαν, δηλαδή το φόβο των Πελοποννησίων από τη συνεχή αύξηση της δύναμης των Αθηναίων.

Οι αιτίες του πολέμου και οι πιθανότητες επιτυχίας των αντιπάλων εκτίθενται σε τέσσερις δημηγορίες που κάνουν οι Κορίνθιοι, οι Αθηναίοι, ο βασιλιάς Αρχίδαμος και ο έφορος Σθενελαΐδας. Η δημηγορία των Κορινθίων θέτει από την αρχή το θέμα του Αθηναϊκού ιμπεριαλισμού. Το πρώτο μέρος του λόγου αυτού αποτελεί ένα συστηματικό κατηγο-

ρητήριο που ανατρέχει στους Περσικούς Πολέμους. Οι Αθηναίοι πρέσβεις, που τυχαίως βρίσκονταν στην Πελοποννησιακή αυτή σύναξη, επιχειρούν να δικαιολογήσουν την κυριαρχία των Αθηνών ανατρέχοντας κι αυτοί στα Μηδικά.

Σε συνέχεια, στο δεύτερο μέρος της ομιλίας τους, αντιπαραθέτουν τον βραδύ και αδρανή χαρακτήρα των Λακεδαιμονίων. Στους Κορινθίους απαντά ο Σπαρτιάτης βασιλιάς Αρχίδαμος. Ο παραλληλισμός, λέει, ανάμεσα στις δύο ηγετικές πόλεις υποβάλλει την ιδέα μιας βαθιάς αντίθεσης και ενός συστηματικού ανταγωνισμού.

Ο Θουκυδίδης ξαναθυμίζει στο τέλος της συζήτησης αυτής την κύρια αιτία. Ο έφορος Σθενελαΐδας (Α 86.5) πράγματι έκλεισε τη συζήτηση με την προτροπή «...ψηφίστε πόλεμο. Μην αφήσετε τους Αθηναίους να γίνουν ισχυρότεροι και μην προδώστε τους συμμάχους μας...» (μετάφρ. Άγγ. Βλάχου).

Έτσι η σύγκρουση ανάμεσα Αθήνας και Σπάρτης προέρχεται, κατά τον Θουκυδίδη, από μια βαθύτατη και πολυχρόνια εξέλιξη.

Οι συζητήσεις περιέχουν μιαν εξαντλητική ανάλυση των αντιμέτωπων δυνάμεων και των πολεμικών μέσων του ενός ή του άλλου. Στο τέλος του Α βιβλίου ο Περικλής απαντά στους Κορινθίους δείχνοντας την Αθηναϊκή υπεροχή και παρουσιάζοντας τις βάσεις των πολεμικών του σχεδίων. Έχουμε έναν ακριβή διάλογο, όπου τα επιχειρήματα των αντιπάλων αντιπαρατίθενται και συζητούνται με συστηματικό τρόπο. Συζητούνται επίσης τα θέματα στόλου και χρηματικών πόρων. Το δόγμα της θαλασσοκρατορίας το ξανασυναντούμε σε όλα τα μέρη του βιβλίου αυτού. Είτε στην Αρχαιολογία, είτε στην Πεντηκονταετία (στα κομμάτια που αναφέρονται στον Θεμιστοκλή) ο Θουκυδίδης κάθε φορά που ασχολείται με την ισχύ των Αθηνών δικαιώνει τις αναλύσεις του Περικλή. Το Α αυτό βιβλίο καλύπτει όλη την ιστορία της Ελλάδας, από την αρχή της ως την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου.

Φαίνεται ότι το Α βιβλίο έχει ξαναγραφεί περισσότερο από μια φορά. Το ότι το Ε 75.6 αποκαλείται γι' αυτό το λόγο «δεύτερον προσόμιον» είναι χαρακτηριστικό. Πραγματικά, αν υποθέσουμε ότι ο Θουκυδίδης δεν περίμενε το 404 για να γράψει την Ιστορία του, μπορεί κανείς να διερωτηθεί κατά πόσον ορισμένα χαρακτηριστικά του Α βιβλίου δεν εξηγούνται διαφορετικά με το ό,τι πριν αυτό πάρει τη μορφή με την οποία το γνωρίζουμε, είχε γραφεί σαν προσόμιον στον πόλεμο των 10 ετών. Δύσκολο όμως είναι να βρούμε σήμερα πώς ήταν στην αρχική του μορφή.

Η προσπάθεια για να βαθύνει στο θέμα είναι εκείνο που δίνει την αξία του στο Α βιβλίο και η πνευματική ρώμη που γενικά χαρακτηρίζει ολόκληρο το έργο του Θουκυδίδη πουθενά αλλού δεν εμφανίζεται τόσο γερή.

Η μέθοδος αυτή ερμηνείας και εξήγησης, που υπάρχει στο σύνολο του βιβλίου και τη βρίσκουμε σε όλα τα μέρη του, συνοδεύεται από μεθοδεύματα έρευνας που διαφέρουν μεταξύ τους, ανάλογα με την περίοδο που αντιμετωπίζεται. Και κανένα βιβλίο δεν πραγματεύεται για τόσο ποικίλες περιόδους, όσο το Α αυτό βιβλίο.

Και όλα αυτά γίνονται τελικά ένα εξαιρετικά περίπλοκο σύστημα. Η ιστορία που μας παρουσιάζει ο Θουκυδίδης αντιπροσωπεύει μια από τις τολμηρότερες κατακτήσεις της λογικής που παλεύει με το άγνωστο και το ανακαλύπτει.

Η μέθοδος του Θουκυδίδη παρουσιάζεται στο Α βιβλίο με ποικιλία μορφών. Άλλοτε η δημιουργική του αγχίνια εξορμά για να κατακτήσει αυτό που αγνοεί – στην Αρχαιολογία. Άλλοτε, στην Πεντηκονταετία, εξαφανίζεται πίσω από τα γεγονότα. Άλλοτε αναμειγνύεται σε μια σύγχρονη (της εποχής) και λεπτομερειακή πληροφόρηση, για ν' ανακαλύψει τις ακριβείς αλληλουχίες – στην αφήγηση των τελευταίων πριν από τον Πελοποννησιακό πόλεμο ετών.

Αυτή τη μορφή αφήγησης θα συνεχίσουν τα υπόλοιπα βιβλία της Ιστορίας του Θουκυδίδη από χρόνο σε χρόνο, από καλοκαίρι σε χειμώνα, σε μια ανέλιξη ακόμα πιο στρωτή».

(Η. Ηλιού, *Το μήνυμα του Θουκυδίδη*, Κέδρος 1980, σελ. 73-76).

«Ο Θουκυδίδης αποφεύγει τις ολοκληρωμένες προσωπικές κρίσεις. Συνήθως αφήνει να μιλούν μόνα τους τα «έργα», τα «πραχθέντα», περιορίζοντας το δικό του ρόλο στην προσεκτική εξακρίβωσή τους και στην αντικειμενική τους καταγραφή. Την προσωπική του εμπειρία την επεξεργάζεται πιο ελεύθερα και πιο υποκειμενικά στους «λόγους» των πρωταγωνιστών της ιστορίας του. Στα θαυμαστά αυτά δημιουργήματα της μεγαλοφυΐας του, τις δημηγορίες του, όπως λέγονται συνήθως, δίνεται η δυνατότητα στον ξεχωριστό αυτό μαθητή των σοφιστών να ξεδιπλώσει απεριόριστα την ιστορικοπολιτική του σκέψη χρησιμοποιώντας το διαλεκτικό σχήμα της σοφιστικής αντιλογίας. Σ' αντίθεση ωστόσο με τους «δισσούς» λόγους των σοφιστών ο Θουκυδίδης δε δίνει ούτε στη μία ούτε στην άλλη πλευρά την υπεροχή. Το μόνο που τον ενδιαφέρει είναι να επισημαίνει και να παρουσιάσει με τρόπο σαφή και εξαντλητικό την αμφίπλευρη λογική του ζητήματος. Τη συναγωγή του τελικού συμπεράσματος την αφήνει στον αναγνώστη του».

(Γ. Δημητράκος, «Θουκυδίδης ο κορυφαίος πολιτικός στοχαστής», *Τα Εκπαιδευτικά* 27-28, 1992, σελ. 58)

Θουκυδίδου Ιστορίαι

Βιβλίο 3ο

- Για τη διδασκαλία του 3ου βιβλίου ισχύουν οι γενικοί διδακτικοί στόχοι που αναφέρονται στο 1ο βιβλίο (σελ. 22-23).
- Χάρτης της ναυμαχίας στα Σύβοτα υπάρχει στη σελ. 299 του σχολικού βιβλίου.
- Τα «θέματα για συζήτηση» του κεφ. 70-81 βρίσκονται συγκεντρωμένα στις σελ. 351-352 του σχολικού βιβλίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 70

Προτεινόμενες διδακτικές ώρες: 2/3

Στόχος: Να κατανοήσουν οι μαθητές τα αίτια και τις αφορμές της έκρηξης του εμφυλίου πολέμου στην Κέρκυρα. Πιο συγκεκριμένα, την ύπαρξη αντιμαχόμενων πολιτικών παρατάξεων, που δρουν στο προσκήνιο, καθώς και παραγόντων που δρουν παρασκηνιακά. Σκόπιμο θεωρείται να συζητηθεί και η κοινωνική αντιδικία (πάλη των τάξεων) που εξηγεί, κατά ένα μέρος, τις στάσεις, οι οποίες, με αφετηρία την Κέρκυρα, σημειώθηκαν στη συνέχεια του Πελοποννησιακού πολέμου σε πολλές ελληνικές πόλεις.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ – ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Χρήσιμο είναι πριν ξεκινήσουμε τη διδασκαλία της στάσης στην Κέρκυρα, να δώσουμε στους μαθητές σε μετάφραση τη μέθοδο έρευνας του Θουκυδίδη (1.20-22), διότι σύμφωνα με αυτήν γίνεται η αφήγηση των γεγονότων που ακολουθούν. Ως προεισαγωγή στην εμφύλια διαμάχη να χρησιμοποιηθεί το κεφ. 3. 69, ιδιαίτερα η παράγραφος 2,

που αναφέρεται στην προπαρασκευή των Λακεδαιμονίων για την εκστρατεία στην Κέρκυρα (βλ. σχετικά Αναστάσιος Αγ. Στέφος, «Η διδασκαλία των Κερκυραϊκών και της Παθολογίας του πολέμου», *Φιλολόγος* 85, φθινόπωρο 1996, σ. 268): ἐβούλοντο γὰρ οἱ Λακεδαιμόνιοι, ὥς τῆς Λέσβου ἡμαρτήκεσαν, πλέον τὸ ναυτικὸν ποιήσαντες ἐς τὴν Κέρκυραν πλεῦσαι στασιάζουσιν, δώδεκα μὲν ναυσὶ μόναις παρόντων Ἀθηναίων περὶ Ναύπακτον, πρὶν δὲ πλέον τι ἐπιβοηθῆσαι ἐκ τῶν Ἀθηνῶν ναυτικόν, ὅπως προφθάσωσι, καὶ παρεκευάζοντο ὃ τε Βρασίδης καὶ ὁ Ἀλκίδας πρὸς ταῦτα.

– Στο κεφ. 70 πρέπει επίσης να δοθεί προσοχή στην αντίθεση λόγῳ-ἔργῳ, (αντίθεση θεμελιακή στο ἔργο του Θουκυδίδη), για να κατανοηθούν οι πραγματικοί λόγοι απελευθέρωσης των Κερκυραίων αιχμαλώτων από τους Κορινθίους. Αναγκαίο είναι επίσης να τονιστεί η λειτουργικότητα που ἔχουν στο λόγο οι ποικίλοι προσδιορισμοί (μετοχές, δευτερεύουσες προτάσεις, επιρρηματικοί προσδιορισμοί): με τη χρήση τους φωτίζεται κάθε ενέργεια, κάθε παράγοντας και κίνητρο δράσης από κάθε πλευρά. Με αυτόν τον τρόπο ο αναγνώστης διεισδύει στην ουσία των πραγμάτων, διακρίνει τις αιτίες από τις αφορμές και καταλαβαίνει την «αλυσιδωτή» σύνδεση των γεγονότων. Ο Θουκυδίδης αφηγείται τα γεγονότα της έναρξης του εμφυλίου με ακρίβεια, αυστηρή αντικειμενικότητα, βραχυλογία (προσπάθεια αποφυγῆς κάθε στοιχείου που θεωρεῖ περιττό), αφηγηματική γοργότητα και εκφραστική ἐνάργεια. Τα στοιχεία αυτά, που αποτελούν χαρακτηριστικά της θουκυδίδειας γραφῆς, πρέπει πάντοτε να τα επισημαίνουμε στους μαθητές μας, βοηθώντας τους ἔτσι να εκτιμήσουν τη γλώσσα και το ὕφος του μεγάλου ιστορικού.

– Ιδιαίτερη ἔμφαση να δοθεί στην ἀπόφαση για ουδετερότητα που λαμβάνουν οι Κερκυραῖοι, στα λάθη τακτικής του Πειθία και στα μέσα, που μεταχειρίζονται οι ολίγοι, για να επικρατήσουν.

Με αφορμὴ το δύσκολο συντακτικὸ σημεῖο του κειμένου: ἀφικομένης Ἀττικῆς τε νεὼς καὶ Κορινθίας (ενν. νεὼς) πρέσβεις ἀγουσῶν καὶ ἐς λόγους καταστάντων να ἐξηγήσουμε στους μαθητές ὅτι η μετοχή

ἀφικομένης χρησιμοποιήθηκε σε ενικό αριθμό, αν και έχει δύο υποκείμενα (νεώς Ἀττικῆς καὶ Κορινθίας), ως προτασσόμενη των ονομάτων, σε αντίθεση με τη μετοχή ἄγουσῶν που βρίσκεται σε πληθυντικό, επειδὴ επιτάσσεται. Χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα τις γενικές απόλυτες χρονικές μετοχές ἀφικομένης, καταστάντων (υποκ. τῶν πρέσβειων) και τη συνημμένη επιθετική μετοχή ἄγουσῶν, μπορούμε να εξηγήσουμε (ή να υπενθυμίσουμε) στους μαθητές τη διαφορά συνημμένης και απόλυτης μετοχής. Το κεφ. 70 προσφέρει πολλά κατὰλληλα παραδείγματα για τη διδασκαλία της συνημμένης μετοχής, καθώς και της επιρρηματικής. Αν θεωρούμε το επίπεδο της τάξης μας ικανοποιητικό μπορούμε να προσανατολιστούμε σε τέτοιου τύπου ασκήσεις στο επίπεδο της σύνταξης.

ΚΕΦΑΛΑΙΑ 71-74

Προτεινόμενες διδακτικές ώρες: 4/5

Στόχος: Να κατανοηθούν: 1) η νόθευση των δημοκρατικών διαδικασιών που επιχειρούν οι ολιγαρχικοί και 2) οι λόγοι επέκτασης της εμφύλιας διαμάχης και της μετάβασης από την πολιτική αντιπαράθεση στο επίπεδο της πολεμικής αναμέτρησης.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ-ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Να εξηγηθεί στους μαθητές ότι ο όρος... μηδετέρους δέχεσθαι... ἡγεῖσθαι τυπικά σήμαινε ουδετερότητα, ουσιαστικά όμως κατέλυε την επιμαχία της Κέρκυρας με την Αθήνα και ευνοούσε τη Σπάρτη. Επίσης να τονιστεί η αλλοίωση και η στρέβλωση των δημοκρατικών θεσμών, που εκφράζεται πολύ εύστοχα από τον ιστορικό με τη φράση ἐπικυρῶσαι ἡνάγκασαν τὴν γνώμην. Πρέπει οι μαθητές να καταλάβουν το αντιφατικό και παράλογο νόημα της φράσης αυτής. Να επισημανθεί στη συνέχεια πώς ο ξένος παράγοντας (ἀφίξη του κορινθιακού πλοίου και των Λακεδαιμονίων πρέσβειων 3.72.2) οδηγεί σε ένο-

πλη αναμέτρηση. Στο κεφ. 73 η αφήγηση γίνεται πιο «χαλαρή» (βλ. Άρη Δρουκόπουλου, «Η διδασκαλία του Θουκυδίδη στη Β' τάξη Λυκείου», *Νέα Παιδεία* 45, χειμώνας 1988, σ. 109), διότι η πολεμική δραστηριότητα δίνει τη θέση της στην προσπάθεια των δύο πλευρών να προσεταιριστούν συμμάχους. Στο κεφ. 74 ιδιαίτερη έμφαση πρέπει να δώσει ο διδάσκων στην αποσαφήνιση των τριών παραγόντων που συνεισέφεραν στη νίκη των δημοκρατικών, κυρίως δε στη συμβολή των γυναικών, για τις οποίες ο Μιστριώτης σημειώνει (Θουκυδίδου *Ευγγραφή* εκδοθείσα μετά σχολίων, τόμ. 3ος, εν Αθήναις 1905, σ. 169): «Αι γυναίκες είναι ευθυρόδνητοι και δεν υπομένουσι συνήθως τον πολεμικόν θόρυβον. Όταν όμως κινδυνεύωσι τα φίλτατα, δεικνύουσι τόλμην παρά φύσιν. Έχουσι δηλαδή αντοχήν αμυντικήν και ουχί ορμήν επιθετικήν, ήτοι έχουσι την ιδιότητα της γαλήνης και ουχί του κυνός. Τούτ' αυτό συνέβη και εν Άργει, ότε οι Λακεδαιμόνιοι επειράθησαν, όπως εκπορθήσωσιν την πόλιν. Τότε η Τελέσιλλα οπλίσασα τας γυναίκας έσωσε την πόλιν, διότι αύται υπέμειναν τον αλαλαγμόν των Λακεδαιμονίων». Η άποψη αυτή για τη γυναικεία φύση μπορεί να δώσει το ερέθισμα δημιουργικών συζητήσεων στην τάξη και το ζητούμενο της ισχύος της στη σύγχρονη εποχή να αποτελέσει αντικείμενο προβληματισμού για τους μαθητές. Θεματικό κέντρο της δεύτερης μεγάλης περιόδου του κεφ. 74 αποτελεί η πράξη απελπισίας των ολιγαρχικών, ο εμπρησμός δηλ. της πόλης, που εκφράζεται με το μοναδικό κύριο ρ. το έμπιπρᾶσι. Με αφορμή αυτό το σημείο πρέπει να φωτιστούν σε βάθος τα ψυχολογικά κίνητρα που ώθησαν τους ολιγαρχικούς σε αυτήν την πράξη και να γίνει σαφές στους μαθητές (και με αναλυτική σύνταξη του χωρίου) ότι ο Θουκυδίδης προβάλλει κάθε δυνατή πλευρά της: χρόνο, τρόπο, αιτία, σκοπό, αποτελέσματα (βλ. Δρουκόπουλου, ό.π., σ. 109).

Στο κέφ. 71.1 και βέλτιστα εἴη καὶ ἥμισυ' ἂν δουλωθεῖεν μπορούμε να αναφέρουμε στους μαθητές ότι η πρώτη ευκτική είναι χωρίς το ἂν, διότι αναφέρεται στο παρελθόν, η δεύτερη με το ἂν, γιατί αφορά στο μέλλον. Στο **72.1 ἐλλόντων (τῶν πρέσβειων)** να επισημανθεί η χρήση

της γενικής απολύτου αντί της συνημμένης μετοχής ἐλθόντας τοὺς πρέσβεις. Στο κεφ. 72.2 ἐπιτίθενται τῷ δήμῳ να αναφερθεῖ ὅτι το ρήμα ἐπιτίθενται εἶναι ιστορικός ενεστώτας και να τονιστεῖ ὅτι η χρήση του συγκεκριμένου χρόνου επιτείνει τη ζωντάνια της αφήγησης. Ο J. Humbert (Συντακτικόν της Αρχαίας Ελληνικής γλώσσης, μετάφραση Γ. Κουρμούλη, Αθήνα 1957, σ. 131) επισημαίνει: «Ο λεγόμενος ιστορικός ενεστώς βασίζεται ἐπὶ της δυνατότητος να θέτῃ εκ νέου προ οφθαλμῶν, ως εἴμεθα αὐτόπται μάρτυρες αὐτῶν, γεγονότα ανήκοντα εν τη πραγματικότητι εις το παρελθόν». 72.3 ἰδρύθη-εἶχον. Ἐχουμε εναλλαγή ενικού-πληθυντικού, η οποία δικαιολογείται, διότι το υποκείμενο των δύο ρημάτων (ὁ δῆμος) εἶναι περιληπτικό ουσιαστικό. Στο κεφ. 73, στη φράση ἡκροβολίσαντό τε ὀλίγα το ὀλίγα εἶναι σύστοιχο αντικείμενο του ρήματος = ὀλίγους ἡκροβολισμούς. Στο κεφ. 74.1 επισημαίνουμε ὅτι κέραμος = περιληπτικό ουσιαστικό και το ρ. ὑπεξανήγετο (74.3) χρησιμοποιεῖται μόνον ἐδῶ ἀπὸ το Θουκυδίδη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 75

Προτεινόμενες διδακτικές ὥρες: 2/3

Στόχος. Με το κεφάλαιο 3.75 αρχίζει η αποκάλυπτη επέμβαση του ξένου παράγοντα στα γεγονότα της Κέρκυρας. Πρέπει, επομένως, με αφορμή τα κεφάλαια που ακολουθούν να γίνει κατανοητός ἀπὸ τους μαθητές ο ρόλος που διαδραματίζουν οι ξένες δυνάμεις στην εσωτερική πολιτική ζωή μιας χώρας. Επίσης με αφορμή τη μετριοπάθεια και τη διαλλακτικότητα του Νικόστρατου να τονιστεῖ η σημασία της προσωπικότητας στην εξέλιξη της Ιστορίας, καθώς και οι αρετές, τις οποίες πρέπει να διαθέτει ἕνας ικανός πολιτικός.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ-ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Ο χαρακτήρας και η αξιολόγηση του Αθηναίου στρατηγού θα ολοκληρωθούν στην επόμενη ενότητα, από την πρώτη όμως αυτή εμφάνισή του θα πρέπει να επισημανθούν με έμφαση οι αδιαμφισβήτητες ικανότητές του (νηφαλιότητα, πολιτική ευστροφία, ευθυκρισία, ηρεμία, έλλειψη εμπάθειας, ανθρωπισμός, σεβασμός στους αντιπάλους του κ.λπ.) και η προσπάθειά του να εξυπηρετήσει με τον πλέον κατάλληλο τρόπο την πολιτική και τα συμφέροντα της πατρίδας του. Αξιοπρόσεκτο επίσης είναι το γεγονός της χρήσης ενεστώτα χρόνου, προκειμένου να παρουσιαστούν ευκρινέστερα, ζωντανά και ανάγλυφα οι ενέργειες του Αθηναίου στρατηγού και να δοθεί πληρέστερα η δυναμική τους στην εξέλιξη των πραγμάτων. Για τους ρηματικούς τύπους **ἀνίστη** και **παρεμυθεῖτο** να επισημανθεί και στη μετάφραση ότι είναι και οι δύο αποπειρατικοί παρατατικοί.

ΚΕΦΑΛΑΙΑ 76-78

Προτεινόμενες διδακτικές ώρες: 3

Στόχος: Η εμφάνιση του κύριου όγκου του πελοποννησιακού στόλου θα οδηγήσει στη ναυμαχία, η περιγραφή της οποίας αποτελεί το κύριο θέμα των κεφαλαίων αυτών. Είναι λοιπόν ευκαιρία να μελετήσουν πληρέστερα και αναλυτικότερα οι μαθητές μας τη γλώσσα, το ύφος, τους εκφραστικούς τρόπους του Θουκυδίδη.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ-ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Η περιγραφή της ναυμαχίας γίνεται από το Θουκυδίδη με εξαιρετική ακρίβεια και εκφραστική καθαρότητα, ένταση και ευκρίνεια. Η όλη εξιστόρηση αφήνει να διαφανεί αφενός η μεγάλη ναυτική εμπειρία των Αθηναίων, αφετέρου δε η σύγχυση και ο πανικός που επικρατούσε στο

κερκυραϊκό στρατόπεδο. Θα πρέπει να οδηγηθούν οι μαθητές στην επισήμανση και αιτιολόγηση των αλληπάλληλων και σημαντικών λαθών τακτικής, στα οποία παρά τις αντίθετες υποδείξεις των Αθηναίων συμμάχων τους, υπέπεσαν οι Κερκυραίοι. Το διαλυτικό κλίμα της κερκυραϊκής παράταξης γίνεται αισθητό από την πολλαπλή σύνδεση των ρηματικών τύπων και τη φαινομενικά νοηματική χαλαρότητα. Κυρίαρχος χρόνος στην περιγραφή της εσφαλμένης τακτικής των Κερκυραίων (3.77) είναι ο παρατιτικός, ο οποίος δίνει διάρκεια στις ενέργειες και επιτείνει έτσι την αίσθηση του χάους και της σύγχυσης. Αντίθετα, οι κινήσεις των Αθηναίων είναι καλά υπολογισμένες, μεθοδευμένες με ψυχραιμία και τόλμη, δηλ. τέτοιες ώστε να δικαιώνουν τη φήμη της υπεροχής και των εξαιρετικών ικανοτήτων τους στη θάλασσα. Ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δοθεί στην τελευταία κίνηση των Αθηναίων, στην υποχώρηση.

Στο σημείο *ἑαυτῶν σχολῇ τε ὑποχωρούντων...* (3.78.3) παρατηρούμε μία σημαντική παρέκκλιση από το συντακτικό κανόνα: *ἑαυτῶν...* *ὑποχωρούντων* είναι μία γενική απόλυτη. Όπως είναι γνωστό, απόλυτη μετοχή καλείται η μετοχή, της οποίας το υποκείμενο δεν αποτελεί συντακτικό όρο της πρότασης, στην οποία ανήκει η μετοχή. Στη συγκεκριμένη όμως περίπτωση το υποκείμενο της μετοχής *ὑποχωρούντων* είναι το *ἑαυτῶν*, δηλαδή *τῶν Ἀθηναίων* που είναι το ίδιο με το υποκείμενο του ρ. *ἔβούλοντο* (*οἱ Ἀθηναῖοι*). Ακριβώς αυτή η παρέκκλιση δίνει την ιδιαίτερη ενάργεια και ένταση στην περιγραφή της κρίσιμης στιγμής, κατά την οποία υποχωρούν οι Κερκυραίοι και οι Αθηναίοι. Είναι σαν να έχουν σωθεί ήδη οι Κερκυραίοι, διότι οι εχθροί τους ασχολούνται κυρίως με τους Αθηναίους. Είναι, όπως παρατηρεί ο Gomme, (*A Historical Commentary on Thucydides*, τόμ. II, Oxford 1956, σ. 366) σαν να λένε οι Αθηναίοι στους Κερκυραίους. “Μην ενδιαφέρεστε για μας· θα επιστρέψουμε την κατάλληλη στιγμή και ο εχθρός θα ασχοληθεί μόνο μαζί μας. Εσείς ξεφύγετε όσο καλύτερα μπορείτε”. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η έμφαση που δίδει ο Θουκυδίδης στις δύο αντωνυμίες: *ἑαυτῶν τε... καὶ σφᾶς*. Ασφαλώς η θέση του

σφᾶς που ακολουθεί το ἑαυτῶν δεν εἶναι τυχαία, ούτε αποτελεί απλῶς μία προσπάθεια του ιστορικού να κοσμήσει το λόγο του. Σε ευθύ λόγο θα ἔγραφε: αὐτοί τε γὰρ σχολῇ ὑποχωρήσομεν καὶ πρὸς ἡμᾶς τετάξονται οἱ ἐναντίοι. Πρόκειται λοιπὸν κατὰ τον Gomme (ό.π., σ. 366), για “ένα ἐξαιρετο δείγμα της κομψότητας και της ακρίβειας” που χαρακτηρίζουν το θουκυδίδειο λόγο.

Πρέπει επίσης να τονιστεί η επανάληψη μετοχῶν διαφορετικῶν χρόνων (πεφοβημένοι, φοβούμενοι, δέισαντες), με τις οποίες δηλώνεται το συναίσθημα του φόβου. (Από τις μετοχές αυτές οι δύο πρώτες αναφέρονται στους Κερκυραίους και τους Αθηναίους αντίστοιχα, η δε τρίτη στους Πελοποννήσιους). Η ἔμφαση αυτή στην απεικόνιση του φόβου δικαιολογείται διότι: 1) ο φόβος εἶναι κυρίαρχο συναίσθημα σε κάθε πολεμική αναμέτρηση και επηρεάζει σημαντικά τις ενέργειες των αντιμαχομένων, 2) ἐξηγεί ικανοποιητικά (ὄχι αποκλειστικά) τη διαφορετικά ανεξήγητη εικόνα διάλυσης, που παρουσιάζει το κερκυραϊκό ναυτικό. Αξίζει να παρατηρηθεῖ ὅμως ὅτι ο φόβος αποκαλύπτει τη βασική διαφορά δυναμικού μεταξύ Αθηναίων-Κερκυραίων: καταλαμβάνει βέβαια και τους δύο συμμάχους, την ἴδια στιγμή ὅμως που οδηγεί σε πλήρη αποδιοργάνωση τους Κερκυραίους, γίνεται για τους Αθηναίους πηγή επινοητικότητας για την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση των ἐχθρῶν τους, συνώνυμο της εγρήγορσης και της σύνεσης.

Με το κεφάλαιο 3.78 ολοκληρώνεται το πορτρέτο του Νικόστρατου. Τα στοιχεία που συνθέτουν το χαρακτηρισμό του και τα οποία επισημάνθηκαν στην προηγούμενη ἐνότητα πρέπει να συμπληρωθούν και να ολοκληρωθούν με την αναφορά στη γενναιότητα, στη φαντασία και στην επινοητικότητά του, ιδιότητες με τις οποίες αντιμετωπίζει το στόλο των Πελοποννησίων. Τελικός μας στόχος πρέπει να εἶναι η κατανόηση, εκ μέρους των μαθητῶν, της ἀμέριστης βοήθειας που προσφέρει ο Νικόστρατος στον κερκυραϊκό στόλο και του δύσκολου ἔργου που φέρει σε πέρας, ἐξυπηρετώντας σημαντικότερα την πολιτική της πατρίδας του.

«Για έναν Έλληνα που στοχάζεται, ο θόρυβος (η ταραχή) είναι δυστύχημα. Ο καθένας προσπαθεί να τον προκαλέσει στον αντίπαλό του. Όπως το λέει ο Θουκυδίδης σχετικά με τη ναυμαχία της Κέρκυρας (3.78.1): ἐπειρῶντο θορυβεῖν.

Από την άποψη αυτήν, η αταξία, που δεν μπορεί να περιγραφεί παρά μόνο σαν ένα ρεαλιστικό, ασυνάρτητο περιστατικό, εντάσσεται σε ένα ορθολογικό σύστημα: την προβλέπει ένας από τους αντιπάλους: φανερώνει την επιτυχία του ενός συλλογισμού ή το λάθος του άλλου».

(J. de Romilly, *Ιστορία και λόγος στο Θουκυδίδη*, σελ. 168)

ΚΕΦΑΛΑΙΑ 79-80

Προτεινόμενες διδακτικές ώρες: 2

Στόχος: Να μπορέσουν οι μαθητές να κατανοήσουν σε μεγαλύτερο βαθμό: 1) την αφηγηματική τεχνική του Θουκυδίδη, η οποία παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην ενότητα αυτή και 2) τις προϋποθέσεις που καθορίζουν τη συμπεριφορά των δύο αντιπάλων μερών και που θα οδηγήσουν στη σκλήρυνση του εμφυλίου, όπως θα την παρακολουθήσουμε στην επόμενη ενότητα.

Ο ιστορικός εστιάζει την αφήγησή του ισότιμα και στα δύο στρατόπεδα, καταγράφοντας διαδοχικά και λεπτομερειακά τη συμπεριφορά των Κερκυραίων και των Πελοποννησίων. Αξίζει να παρατηρηθεί η σχεδόν γεωμετρική συμμετρία του λόγου στο σημείο αυτό: 10 περίπου γραμμές (2 παράγραφοι) αφιερώνονται στα δύο αυτά κεφάλαια στην περιγραφή της δράσης των Κερκυραίων και ίσης έκτασης είναι η αναφορά στους Πελοποννησίους. Η επισήμανση αυτή θα βοηθήσει τους μαθητές να συνειδητοποιήσουν όχι μόνο την εμμονή του ιστορικού για αμεροληψία, αλλά και τη βαθιά λογοτεχνική διάσταση και την εσωτερική ομορφιά και αρμονία του κειμένου που διδάσκονται. Ο αφηγηματικός ρυθμός είναι γρήγορος, «κοφτός», σχεδόν κινηματογραφικός, οι εναλ-

λαγές στρατοπέδου, άρα και οπτικής γωνίας, από την οποία καταγράφονται τα τεκταινόμενα, συνεχείς. Πρέπει επίσης να σχολιαστεί ιδιαιτέρως η έμφαση που δίνει ο Θουκυδίδης στο συναίσθημα του φόβου (τρεις χαρακτηριστικές λέξεις: δείσαντες, (3.79.1) φόβω (3.79.3), περιδεής, (3.80.1) και τρεις ενδοιαστικές προτάσεις περιγράφουν την ψυχολογική αυτή διάσταση), που σε μεγάλο βαθμό καθορίζει τις αντιδράσεις αμφοτέρων των αντιπάλων.

ΚΕΦΑΛΑΙΑ 81 (πρωτότυπο) – 82,83 (μετάφραση)

Προτεινόμενες διδακτικές ώρες: 4 (Για τη συνολική θεώρηση του 3ου βιβλίου να διατεθεί 1 ώρα).

Στόχος: Στο κεφάλαιο 81 παρουσιάζεται η κορύφωση των θηριωδιών και των ακροτήτων του εμφυλίου πολέμου της Κέρκυρας. Τα δύο επόμενα κεφάλαια, γνωστά ως Παθολογία του πολέμου, δίνουν την ευκαιρία στο Θουκυδίδη, διευρύνοντας το συγκεκριμένο παράδειγμα της Κέρκυρας, να εκθέσει τις γενικές απόψεις του για τα δεινά κάθε πολέμου και την αλλοίωση της ανθρώπινης φύσης μέσα σ' αυτόν. Στόχος μας, επομένως, είναι να καταλάβουν οι μαθητές μας τις αιτίες, που αποβαρβαρώνουν τον άνθρωπο μέσα σε συνθήκες πολέμου, τη σκληρότητα και την κατάπτωση των ηθικών αξιών, που παρατηρούνται σε κάθε πόλεμο, κυρίως δε σε κάθε εμφύλια αναμέτρηση και να προβληματιστούν ιδιαίτερα για την επικαιρότητα των αντιλήψεων του ιστορικού και την ισχύ τους στην εποχή μας. Έτσι θα μπορέσουν καλύτερα να εκτιμήσουν την επαγγελία του ιστορικού ότι το έργο του αποτελεί «κτῆμα ἐς αἰεί».

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ-ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Να επισημανθεί (ιδιαίτερα για το κεφ. 81) η ενάργεια και η δύναμη της περιγραφής των φρικαλεοτήτων αλλά και η νηφαλιότητα, η απο-

φυγή συναισθηματικής φόρτισης ή προσωπικής τοποθέτησης από τον ίδιο τον ιστορικό κατά την εξιστόρηση τόσο «σκληρών» γεγονότων. Ο Στέφος (ό.π., σ. 275) επισημαίνει σχετικά: «Ο Θουκυδίδης, με δραματική ενέργεια, φιλοσοφικό στοχασμό και μελαγχολική διάθεση εκθέτει τις σκέψεις του και συνοψίζει τις παρατηρήσεις του για την επίδραση της ωμής βίας στα ήθη του ανθρώπου και της κοινωνίας, στη διάρκεια ενός πολέμου, και μάλιστα εμφυλίου. Ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζει τις δραματικές συνέπειες των πολεμικών συγκρούσεων απηχεί τις προσωπικές του απόψεις για τη φρίκη και το παράλογο του πολέμου (ο πόλεμος σχολείο βίας), που τον περιγράφει, άλλωστε, με εκπληκτική δύναμη και ακρίβεια, ως αμερόληπτος παρατηρητής: ταυτόχρονα, όμως, προβάλλει μέσα από τον ανθρώπινο πόνο και την ανθρωπιστική και αντιπολεμική του διάθεση αλλά και τη βουλευσιαρχική του αντίληψη για τα ψυχολογικά κίνητρα, τα πάθη, τις αιτίες των συμφορών και τις κοινωνικές επιπτώσεις των εμφυλίων ταραχών: αδιόρατα στο βάθος, διαφάνεται η έκδηλη επιθυμία του Θουκυδίδα να βασίσει το έργο του στις διαχρονικές αλήθειες της κοινωνικής εμπειρίας των ανθρώπων».

Η συνοπτική αυτή θεώρηση του πολέμου αποτελεί το κλειδί για τις ειδικές παρατηρήσεις του ιστορικού στα πολιτικά πράγματα της Αθήνας και της υπόλοιπης Ελλάδας. Ο Θουκυδίδης έχει επεξεργαστεί με ιδιαίτερη προσοχή το τμήμα αυτό, το οποίο με την πυκνότητα του ύφους και τη μνημειακή εκφραστική τελειότητα αποπνέει ένα ήρεμο μεγαλείο, με μια χροιά απαισιοδοξίας, αναδύοντας ανάγλυφα τις αντιλήψεις του ιστορικού μέσα από καίριες και θεμελιακές εκφράσεις με τραγική επικαιρότητα². Αναμφίβολα τόσο το κεφ. 3.81 όσο και τα κεφάλαια της Παθολογίας αποτελούν διαχρονικά*, αντιπολεμικά κεί-

*Βλ. Ηλιού, *Το μήνυμα του Θουκυδίδα*, Κέδρος 1980, σ. 196, ο οποίος παρατηρεί σχετικά: «Με δραματική ενέργεια και φιλοσοφικό στοχασμό ο Θουκυδίδης παρεμβάλλει στο τρίτο βιβλίο των Ιστοριών του κατά την εξιστόρηση του εμφυλίου πολέμου της Κέρκυρας, βαθύτατες ...και αιώνιας αξίας διαπιστώσεις και παρατηρήσεις για την επίδραση της βίας και του πολέμου -και μάλιστα του εμφυλίου πολέμου πάνω στα ήθη των ανθρώπων και της κοινωνίας».

μενα και προσφέρουν πολλά ερεθίσματα για συζήτηση, προβληματισμό και ευαισθητοποίηση των μαθητών μας. Πρέπει επίσης να τονιστεί ιδιαιτέρως η συσώρευση ρημάτων που δηλώνουν θάνατο και η σκοπιμότητα τη εμφατικής αυτής αναφοράς του ιστορικού. Ο Θουκυδίδης στο 3.81 χρησιμοποιεί 12 ρήματα (ή ρηματικές εκφράσεις) που δηλώνουν θάνατο και κλιμακώνει αριστοτεχνικά την αφήγησή του κατά τέτοιο τρόπο, ώστε σταδιακά να μεταβαίνει σε ολοένα και αγγριότερα παραδείγματα φόνων, ενδεικτικά της ηθικής φθοράς, και της ανατροπής του δικαίου και της φυσικής ή έννομης τάξης, που συμβαίνουν σε έναν εμφύλιο πόλεμο (κυριότερο παράδειγμα: καὶ γὰρ πατήρ παιῶν ἀπέκτεινε... ἀπέθανον). Καθένα από τα ρήματα που δηλώνουν θάνατο προσδιορίζεται από ποικίλους προσδιορισμούς (χρόνου, αιτίας, τρόπου, τόπου κ.λπ.), ώστε να αποσαφηνίζονται πλήρως οι συνθήκες θανάτου. Επιτυγχάνει έτσι ο ιστορικός να προσδώσει δραματικότητα, ένταση και τραγικότητα στην αφήγησή του.

– Η μελέτη των Κερκυραϊκών και της Παθολογίας πρέπει να ολοκληρωθεί με την παράλληλη συνεξέταση των κεφαλαίων 46-48 του τέταρτου βιβλίου, ώστε οι μαθητές να αποκτήσουν πλήρη εικόνα της βιαιότητας, της εκδικητικής τάσης, των φρικτών εγκλημάτων, του πολιτικού αμοραλισμού των δημοκρατικών, που στιγματίσαν τη διάρκεια του εμφυλίου αυτού πολέμου.

Στη γενική θεώρηση του τρίτου βιβλίου βοηθούν τα κείμενα των Α. Στέφου, Χ. Χρηστίδη και Ι.Θ. Κακριδή που ακολουθούν.

«Η διδασκαλία από το πρωτότυπο ολοκληρώνεται με την Παθολογία του Πολέμου (Γενική θεώρηση του πολέμου) παρ. 82-83 (από μετάφραση, σε 2 διδακτικές ώρες, μαζί με την ανακεφαλαίωση), που αποτελεί την κορύφωση των δημηγοριών του Γ' βιβλίου, όπου εκτίθενται γεγονότα που υπερβαίνουν τα όρια του ανθρώπινου μέτρου, τονίζοντας την πολιτική της ισχύος και τη βούληση του κραταιού. Ο Θουκυδίδης, με δραματική ενάργεια, φιλοσοφικό στοχασμό και μελαγχολική

διάθεση εκθέτει τις σκέψεις του και συνοψίζει τις παρατηρήσεις του για την επίδραση της ωμής βίας στα ήθη του ανθρώπου και της κοινωνίας, στη διάρκεια ενός πολέμου, και μάλιστα εμφυλίου. Ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζει τις δραματικές συνέπειες των πολεμικών συγκρούσεων απηχεί τις προσωπικές του απόψεις για τη φρίκη και το παράλογο του πολέμου (ο πόλεμος σχολείο βίας) που τον περιγράφει, άλλωστε, με εκπληκτική δύναμη και ακρίβεια, ως αμερόληπτος παρατηρητής· ταυτόχρονα, όμως, προβάλλει μέσα από τον ανθρώπινο πόνο και την ανθρωπιστική και αντιπολεμική του διάθεση αλλά και τη βουλευσιαρχική του αντίληψη για τα ψυχολογικά κίνητρα, τα πάθη, τις αιτίες των συμφορών και τις κοινωνικές επιπτώσεις των εμφύλιων ταραχών· αδιόρατα, στο βάθος, διαφαίνεται η έκδηλη επιθυμία του Θουκυδίδη να βασίσει το έργο του στις διαχρονικές αλήθειες της κοινωνικής εμπειρίας των ανθρώπων. Αποτελεί, επίσης, η συνοπτική αυτή θεώρηση του πολέμου το κλειδί για τις ειδικές παρατηρήσεις του ιστορικού στα πολιτικά πράγματα της Αθήνας και της υπόλοιπης Ελλάδας. Ο Θουκυδίδης έχει επεξεργαστεί με ιδιαίτερη προσοχή το τμήμα αυτό, το οποίο με την πυκνότητα του ύφους και τη μνημειακή εκφραστική τελειότητα αποπνέει ένα ήρεμο μεγαλείο, με μια χροιά απαισιοδοξίας, αναδύοντας ανάγλυφα τις αντιλήψεις του ιστορικού μέσα από καίριες και θεμελιακές εκφράσεις, με τραγική επικαιρότητα, όπως π.χ.,

— *Καί ἐπέπεσε πολλὰ καὶ χαλεπὰ κατὰ στάσιν ταῖς πόλεσι, γιγνόμενα μὲν καὶ αἰεὶ ἐσόμενα, ἕως ἂν ἡ αὐτὴ φύσις ἀνθρώπων ᾗ.*

— *Ὁ δὲ πόλεμος ὕφελὼν τὴν εὐπορίαν τοῦ καθ' ἡμέραν βίαιος διδάσκαλος καὶ πρὸς τὰ παρόντα τὰς ὀργὰς τῶν πολλῶν ὁμοιοῖ.*

Η Παθολογία του πολέμου πρέπει να συμπληρωθεί με το κεφ. 84, όπου ολοκληρώνονται οι θέσεις του Θουκυδίδη για τις επιπτώσεις του πολέμου, με άμεση εφαρμογή στα γεγονότα της Κέρκυρας.

“Στην Κέρκυρα, λοιπόν, έγιναν, για πρώτη φορά, τα φοβερά αυτά πράγματα στα οποία μπορούν να οδηγηθούν άνθρωποι που ζουν κάτω

από καθεστώς τυραννικό, όταν τους δοθεί η ευκαιρία να εκδικηθούν τους άρχοντές τους. Άλλοι κινήθηκαν για ν' απαλλαγούν από τη φτώχεια τους επιδιώκοντας να πάρουν τις περιουσίες των άλλων. Άλλοι χτυπούσαν άγρια και αλύπητα ανθρώπους της ίδιας τάξης, όχι από πλεονεξία αλλά από το τυφλό πάθος του πρωτόγονου ανθρώπου. Ολόκληρη η ζωή της πολιτείας αναστατώθηκε και η ανθρώπινη φύση, η οποία – κι όταν ακόμα υπάρχει ευνομία – έχει την τάση να παραινεί, ξεχείλισε κι ανατρέποντας τους νόμους έδειξε με ικανοποίηση όλη της την ασυγκράτητη έχθρα εναντίον κάθε εξουσίας. Αν προτίμησαν την άνομη εκδίκηση από τη δικαιοσύνη, αν προτίμησαν την πλεονεξία από την ευνομία, τούτο συνέβη επειδή ο φθόνος είχε διαβρώσει την ψυχή τους. Για να εκδικηθούν τους εχθρούς τους οι άνθρωποι, σε τέτοιες περιστάσεις, αγνοούν τους κανόνες επάνω στους οποίους στηρίζονται οι κοινωνίες, κανόνες όμως επάνω στους οποίους μπορούν να στηριχτούν για να σωθούν, αν βρεθούν στην ανάγκη. Αλλά αδιαφορούν ξεχνώντας ότι, αν καταλύσουν όλους τους κανόνες, τότε και οι ίδιοι θα στερηθούν από την προστασία τους, αν έρθει στιγμή που θα την έχουν ανάγκη»». (Α. Στέφος, «Η διδασκαλία των Κερκυραϊκών και της Παθολογίας του πολέμου», *Φιλολογος* 85, 1996, 275-276).

«Η "ΠΑΘΟΛΟΓΙΑ" ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ»

«Εδώ, κυρίως, όπως είπαμε, θα μελετήσουμε το Θουκυδίδη ως φιλόσοφο της Ιστορίας και θα προβληματιστούμε πάνω στις απόψεις του για τον πόλεμο και γενικότερα το ιστορικό γίγνεσθαι και τη φύση του ανθρώπου. Ο εμφύλιος πόλεμος που έχει προηγηθεί κάνει τις απόψεις αυτές φυσική προέκταση των προηγούμενων κεφαλαίων. Εκεί έχουμε δει στην πράξη, μέσα από τις φριχτές ωμότητες ενός εμφύλιου σπαραγμού, την ηθική αποχαλίνωση που φέρνει ο πόλεμος και που τόσο δυνατά περιγράφεται εδώ, στην “Παθολογία” του. Για το φριχτό αυτό πρόσωπο του πολέμου δεν θα υπάρξει ασφαλώς καμιά αμφιβολία, τα παιδιά ίσως το φανταστούν και το παρουσιάσουν στις συζητήσεις και τις εργασίες τους ακόμη φριχτότερο. Ο προβληματισμός θα γίνει κυρίως για τις απόψεις του Θουκυδίδη ως προς τη φύση του ανθρώπου και το κύριο αίτιο του πολέμου, άρα και του ιστορικού γίγνεσθαι.

Μπορούμε πρώτ’ απ’ όλα – όπως έχουμε ήδη αναρωτηθεί – να δεχτούμε ότι η φύση του ανθρώπου είναι αναλλοίωτη; Εδώ βέβαια έχουμε μια διαφοροποίηση σε σχέση με όσα είδαμε στα κεφ. 20-22 του Α’ βιβλίου. Εδώ λέει “όσο η φύση του ανθρώπου μένει η ίδια” (ἕως ἂν ἡ αὐτὴ φύσις ἀνθρώπων ᾗ), ενώ εκεί παρουσίαζε τη φύση αυτή ως αναλλοίωτη. Όσα όμως κι εδώ προηγούνται και όσα ακολουθούν δεν δείχνουν ότι ο Θουκυδίδης, πιστεύει ότι η ανθρώπινη φύση μπορεί να διαφοροποιηθεί σε μεγάλο βαθμό, τόσο –ας πούμε– που να μπορέσει να φτάσει ως την παντοτινή ειρήνη. Η αλληλοσφαγή –άλλοτε ηπιότερη και άλλοτε πιο άγρια– φαίνεται η αιώνια μοίρα του ανθρώπου. Θα θελήσουν όμως οι μαθητές μας να δεχτούν αυτό το απαισιόδοξο μήνυμα;

Εξίσου έντονος θα είναι ο προβληματισμός και ως προς το κύριο αίτιο του πολέμου, άρα και του ιστορικού γίγνεσθαι. Μπορούμε να δεχτούμε σήμερα ότι το πολιτικό αίτιο που δίνει ο Θουκυδίδης, η “επιθυμία της εξουσίας” –η αρχή, όπως τη λέει ο ίδιος–, που εδράζεται στην πλεονεξία και τη φιλοδοξία της ανθρώπινης φύσης, είναι το πρωταρχικό αίτιο; Ή ότι η μονοδιάστατη αυτή μεταφυσική ερμηνεία της Ιστορίας δεν είναι εύκολα παραδεκτή στην εποχή μας; Πόσο μπορεί να αγνοηθεί ο οικονομικοκοινωνικός παράγοντας και κυρίως οι αντιθέσεις που

προέρχονται απ' αυτόν και η πάλη των τάξεων; Δύσκολα θα εύρισκε κανείς σήμερα σοβαρό ιστορικό, οποιασδήποτε ιδεολογικής ή πολιτικής απόχρωσης, που να αμφισβητούσε την πρωταρχική σημασία του παράγοντα αυτού. Στην περίπτωση μας πάντως ο εμφύλιος πόλεμος των Κερκυραίων, που χρησίμεψε ως αφορμή στον Θουκυδίδη για την ανάλυσή του, αφήνει να αναδυθεί ο παράγοντας αυτός σε όλη του τη μεγαλοπρέπεια. Ολοφάνερα πρόκειται για ταξική πάλη: Δύο διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, μια πολυαριθμότερη και φτωχιά και μια πιο ολιγάριθμη και πλούσια, συγκρούονται. Και η "επιθυμία για εξουσία" της μιας πάνω στην άλλη δεν φαίνεται να έχει άλλη βάση από τα οικονομικά της συμφέροντα, που δεν είναι άλλη βάση από τα οικονομικά της συμφέροντα, που δεν είναι απλή πλεονεξία, αλλά ένας πραγματικός αγώνας για επιβίωση. Όσα γίνονται τις παραμονές του πολέμου αυτού, η δίκη κυρίως των δλίγων και ο φόβος τους για οικονομικό αφανισμό, οδηγούν την ερμηνεία σε αυτήν ακριβώς την κατεύθυνση. Φυσικά οποιαδήποτε διαφορετική ανάλυση δεν θίγει την αξία του κλασικού ιστορικού. Αυτό το εξηγήσαμε ήδη στα Σικελικά, όπου και πρωτοσυζητήθηκε το θέμα μας.

Το κείμενο μπορεί να διδαχτεί με τον παραδοσιακό τρόπο της φιλολογικής ανάλυσης ή με ερωτηματολόγιο, που θα βασίζεται κυρίως στον παραπάνω προβληματισμό. Όπως κι αν διδαχτεί το μυστικό της επιτυχίας είναι ένα: Η απόλυτη δημοκρατικότητα και το ήπιο κλίμα· ή με άλλα λόγια: ο σεβασμός της προσωπικότητας και της γνώμης όλων. Η προσπάθεια για ερμηνεία της Ιστορίας δεν τελείωσε ακόμη από τον άνθρωπο. Είναι ένα ωραίο αγώνισμα που ευτυχώς συνεχίζεται. Κάτω από αυτό το πρίσμα και η κριτική που έγινε παραπάνω στη θεώρηση του Θουκυδίδη έχει φυσικά σχετική αξία. Είναι μια τοποθέτηση».

(Χ. Χρηστίδης, *Προτάσεις για μια ευχάριστη διδασκαλία των Αρχαίων Ελληνικών στο Γυμνάσιο και στο Λύκειο*, Μέρος Β, τα πεζά κείμενα, Αθήνα 1989, σ. 241-243)

«Η "ΠΑΘΟΛΟΓΙΑ" ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ»

Από τις πιο δυνατές και συγκλονιστικές σελίδες της συγγραφής του Θουκυδίδη είναι η εξιστόρηση του εμφύλιου σπαραγμού στην Κέρκυρα στα 427 π.Χ. Όπως λίγο πολύ σε όλες τις ελληνικές πολιτείες, στα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου οι Κερκυραίοι είχαν χωριστεί σε δύο αντίμαχα κόμματα, στους φιλολάκωνες, που τους αποτελούσαν οι ολιγαρχικοί, και στους φιλαθήναιους, όπου ανήκαν οι δημοκρατικοί. Ο διχασμός είχε αρχίσει στην Κέρκυρα από πιο παλιά χρόνια, το μεγάλο όμως κακό ξέσπασε στον πέμπτο χρόνο του πολέμου.

Η Κέρκυρα είχε αμυντική συμμαχία με τους Αθηναίους, χωρίς να πάψει να κρατεί φιλικές σχέσεις και με τους Πελοποννησίους. Μια στιγμή όμως οι ολιγαρχικοί τα καταφέρνουν να επιβληθούν δολοφονώντας μέσα στη Βουλή τον αρχηγό των δημοκρατικών και εξήντα κάπου από τους οπαδούς του. Λίγο αργότερα, με τη βοήθεια των Λακεδαιμονίων και των Κορινθίων, αρχίζουν τις εχθροπραξίες με τους δημοκρατικούς. Ο εμφύλιος πόλεμος περνάει από διάφορα στάδια: στην αρχή βρίσκονται νικημένοι οι δημοκρατικοί και αναγκάζονται να καταφύγουν στην Ακρόπολη και στα γύρω υψώματα· σε δυο μέρες ωστόσο περνούν στην επίθεση και υποχρεώνουν τους αντίμαχους να υποχωρήσουν. Οι ολιγαρχικοί τότε, από το φόβο μήπως τους επιτεθούν ξαφνικά, τους πάρουν το ναύσταθμο και τους σφάξουν όλους, μόλις σκοτείνιασε, βάζουν φωτιά στα σπίτια γύρω από την αγορά, χωρίς να λυπηθούν ούτε τις δικές τους ούτε τις ξένες περιουσίες. Ήταν μεγάλη η τύχη της πολιτείας που δεν κάηκε ολόκληρη τη νύχτα εκείνη.

Το άλλο πρωί φτάνουν στην Κέρκυρα δώδεκα αθηναϊκά καράβια από τη Ναύπαχτο· άδικα δοκιμάζει ο Αθηναίος στρατηγός να συμφιλιώσει τις αντίμαχες μερίδες· τα πάθη έχουν φουντώσει και κανένας δεν εμπιστεύεται τον άλλον. Σε λίγες μέρες έρχονται από την Κυλλήνη πενήντα τρία καράβια των Πελοποννησίων, για να δοκιμάσουν να κρατήσουν την Κέρκυρα έξω από την αθηναϊκή συμμαχία. Στη ναυμαχία που ακολουθεί ανάμεσα στους Κερκυραίους δημοκρατικούς και στους Αθηναίους από τη μια, στους Πελοποννησίους από την άλλη, νικούν οι τελευταίοι, δεν παίρνουν όμως το κουράγιο να χτυπήσουν τους δημοκρατικούς μέσα

στην πόλη, και όταν το άλλο βράδυ τους έρχεται είδηση πως φτάνουν άλλα εξήντα αθηναϊκά πλοία, προτιμούν να σηκώσουν πανιά και να φύγουν, αφήνοντας τους φίλους των στο έλεος των δημοκρατικών.

Το έλεος όμως έχει σθήσει στις ψυχές των Κερκυραίων. Ακολουθεί σφαγή φοβερή. Οι δημοκρατικοί σκοτώνουν όποιον ολιγαρχικό βρεθεί μπροστά τους. Κάπου τετρακόσιοι φιλολάκωνες είχαν καταφύγει ικέτες στο ναό της Ήρας· από αυτούς βγάζουν πενήντα έξω, τάχα πως θα τους δικάσουν, και χωρίς πολλά πολλά τους σφάζουν όλους. Οι πιο πολλοί ικέτες ωστόσο, που είχαν προτιμήσει, αντί να παραδοθούν, να μείνουν κλεισμένοι στο ιερό, βλέποντας την τύχη των συντρόφων τους, πήραν να σκοτώνονται αναμεταξύ τους· μερικοί πάλι κρεμάστηκαν από τα δέντρα, άλλοι ζήτησαν το θάνατο με όποιο μέσο βρήκαν πρόχειρο.

Η σφαγή κράτησε μιαν ολόκληρη βδομάδα. Η κατηγορία ήταν, φυσικά, πως οι ολιγαρχικοί είχαν επιχειρήσει να καταλύσουν τη δημοκρατία. Δεν έλειψαν όμως οι περιπτώσεις, όπου ο λόγος του φόνου ήταν η προσωπική εκδίκηση. Βρέθηκαν άλλοι, που για να γλιτώσουν από τα χρέη τους, σκότωσαν τους δανειστές τους, τάχα πως κι εκείνοι αντιμάχονταν τη δημοκρατία. Γενικά, τις μέρες αυτές «ο θάνατος επικράτησε σε όλες του τις μορφές. Ό,τι συνηθίζει να γίνεται τέτοιες ώρες, δεν είναι που να μην έγινε – και κάτι παραπάνω! Πατέρες σκότωσαν τους γιους των, ικέτες σύρθηκαν με τη βία από τα ιερά για να θανατωθούν, ή και σκοτώθηκαν μέσα σ' αυτά, άλλους πάλι τους έχτισαν μέσα στο ιερό του Διόνυσου, για να πεθάνουν από την πείνα. Τόσην ωμότητα παρουσίασε ο εμφύλιος αυτός πόλεμος, και η εντύπωση που προκάλεσε ήταν μεγάλη, ένα περισσότερο που ήταν ο πρώτος στα χρόνια εκείνα».

Έπειτα η αναταραχή άπλωσε λίγο πολύ σε ολόκληρη την Ελλάδα, και οι αγριότητες ανάμεσα στις πολιτικές φατρίες έγιναν κάτι συνηθισμένο. Όσο μάλιστα προχωρούσαν τα χρόνια, τόσο και αγρίευαν τα πράγματα, γιατί οι φατρίες αναζητούσαν όλο και πιο σκληρές και πιο ύπουλες μορφές εκδίκησης.

Ποια ήταν τα αίτια της ωμότητας αυτής; Η αντίθεση ανάμεσα σε αριστοκρατικούς και δημοκρατικούς ήταν πολύ πιο παλιά. Σωστά, αλλά σε καιρούς ειρήνης δεν ήταν εύκολο στους Αθηναίους και στους Λακε-

δαιμονίους να ανακατώνονται στα εσωτερικά των άλλων, ούτε πάλι οι αντιμαχόμενες μερίδες μέσα σε μια πολιτεία μπορούσαν να βρουν εύκολα ευκαιρίες, για να ζητήσουν την επέμβαση των μεγάλων τους συμμάχων, ούτε και το ήθελαν άλλωστε. Καθώς όμως η Αθήνα και η Σπάρτη είχαν τώρα ανοίξει πόλεμο μεταξύ τους, οι πολιτικές φατρίες στις άλλες πολιτείες, με την ιδέα πως ήταν μια καλή ευκαιρία για βίαιες αλλαγές στα πολιτικά πράγματα, γύρευαν να βοηθηθούν από τους δύο εμπόλεμους, για να επικρατήσουν αυτές εξουδετερώνοντας τους αντιπάλους των.

Η φύση των ανθρώπων δύσκολα ν' αλλάξει: "όταν είναι ειρήνη και ευμάρεια, τόσο οι πολιτείες όσο και τα άτομα έχουν καλύτερες διαθέσεις απέναντι στους άλλους, γιατί δεν αντικρίζουν ανάγκες αθέλητες. Ο πόλεμος όμως, έτσι που παραμερίζει σιγά σιγά τις ανέσεις της καθημερινής ζωής, γίνεται δάσκαλος της βίας και κανονίζει τις διαθέσεις των πιο πολλών ανθρώπων σύμφωνα με τις περιστάσεις".

Ακολουθεί η ανάλυση της ψυχολογίας των εμπόλεμων, η περίφημη "παθολογία του πολέμου", όπως ονομάζουμε τα κεφάλαια αυτά της συγγραφής του Θουκυδίδη: "Ακόμα και το συνηθισμένο νόημα που έχουν οι λέξεις έφτασαν να το αλλάξουν, όπως άρεσε στον καθένα σύμφωνα με τα έργα του: Την αστόχαστη αποκοτιά την είπαν παλικαριά, έτοιμη να θυσιαστεί για τους ομοϊδεάτες· το στοχαστικό δισταγμό-δειλία μασκαρεμένη όμορφα· τη φρονιμάδα – πρόσχημα της αναντριάς, και τη σύνεση σε κάθε τι – παραίτηση από κάθε δράση. Η παράφορη ορμή λογαριάστηκε σαν κάτι που δείχνει και αυτή τον αληθινό άντρα, να καλοσκεφτεί όμως κανείς, για να μην πέσει έξω, δεν ήταν λέει παρά πρόφαση ντυμένη με όμορφα λόγια, μόνο και μόνο για να ξεφύγει το κακό. Αυτόν που δεν ήταν με τίποτε ευχαριστημένος τον θαρρούσαν άξιο να του έχουν παντοτινή εμπιστοσύνη, όποιον όμως γύρευε να τον αντισκόψει τον στραβοκοίταζαν. Όποιος κατάφερε να κάνει κακό στον άλλον, είχε λέει μυαλό, ακόμα πιο έξυπνος όμως ήταν όποιος πρόφτανε να υποψιαστεί την επιβουλή. Αν πάλι κανείς κοίταζε από πιο πριν να αποφύγει και το να κάνει κακό και το να του κάνουν, αυτός έλεγαν πως διαλύει το κόμμα του και πως ό,τι κάνει το κάνει γιατί τρέμει τους αντίμαχους. Με δυο λόγια: Σε όποιον πρόφτανε να κάνει κακό σ' εκείνον

που ετοιμαζόταν να του κάνει κακό, του έλεγαν μπράβο, ίδιο και σ' αυτόν που έσπρωχνε τον άλλον να κάνει ένα κακό που δεν το είχε συλλογιστεί μόνος του". "Η συγγένεια κατάντησε να είναι τώρα στον άνθρωπο κάτι πιο ξένο από ό,τι το κόμμα, τη στιγμή που στο κόμμα ήταν πιο εύκολο να προβαίνει κανείς σε απόκοτες ενέργειες χωρίς δισταγμούς· γιατί οι πολιτικές εταιρίες δεν γινόντουσαν για κοινή ωφέλεια, χωρίς να παραβαίνονται οι νόμοι που είχε θεσπίσει η πολιτεία· τα κίνητρά τους ήταν η πλεονεξία, και ενεργούσαν πατώντας αυτούς τους νόμους. Και η εμπιστοσύνη που είχαν μεταξύ τους στηριζόταν όχι τόσο πάνω στους όρκους που είχαν δώσει όσο στις κοινές τους παρανομιές".

"Όταν καμιά φορά οι αντίπαλοι έκαναν κάποια σωστή πρόταση, οι άλλοι, αν ήταν πιο δυνατοί, τη δέχονταν όχι με γενναιόφρονη διάθεση, αλλά με επιφύλαξη και έτοιμοι να δράσουν. Και προτιμούσαν να πάθουν κάτι και να πάρουν εκδίκηση από κάποιον παρά να προλάβουν να μην πάθουν τίποτα. Αν καμιά φορά τα αντίμαχα κόμματα έφταναν να κάνουν όρκους συνδιαλλαγής, οι όρκοι που έδιναν ίσχυαν προσωρινά, όσον καιρό οι ορκισμένοι δεν είχαν άλλη δύναμη για να στηριχτούν πάνω της και δεν ήξεραν τι άλλο να κάνουν. Μόλις όμως δινόταν η ευκαιρία, όποιος πρόφταινε να αναθαρρέψει, αν έβλεπε τον αντίμαχό του απροφύλαχτο, έπαιρνε την εκδίκησή του, και χαιρόταν πιο πολύ που εκμεταλλεύτηκε την εμπιστοσύνη του άλλου παρά αν τον χτυπούσε αντρίκεια· γιατί δεν ήταν μόνο που είχε σιγουρευτεί· ήταν και που λογάριάζε τον εαυτό του νικητή σε αγώνα εξυπνάδας, μια και είχε επικρατήσει με πονηριά. Αλήθεια, οι περισσότεροι άνθρωποι προτιμούν να κακουργούν και να τους λένε καπάτσους παρά να μένουν τίμιοι και να τους λένε ανόητους. Ο πρώτος χαρακτηρισμός τους φέρνει χαρά, ο δεύτερος ντροπή".

Για όλα αυτά έφταιγε η δίψα της εξουσίας, σπρωγμένη από τα πάθη της πλεονεξίας και της φιλοδοξίας· από εδώ ξεκινούσε και η οξύτητα που έδιναν στις κομματικές τους διαμάχες. Τόσο οι δημοκρατικοί όσο και οι ολιγαρχικοί πίσω από τα γοητευτικά συνθήματά τους κοίταζαν μοναχά τα δικά τους και της φατρίας τους τα συμφέροντα. Έτσι, στον αγώνα τους για επικράτηση, έφτασαν να κάνουν τα πιο φοβερά πράγματα· ακόμα πιο φοβερή ήταν η εκδίκηση που έπαιρναν από τους αντίμαχους, πέρα από ό,τι ήταν δίκαιο και συμφερτικό στην πόλη, προκα-

λώντας άδικες καταδίκες ή και επιβάλλοντας τη θέλησή τους με τη βία. Οπωσδήποτε, ενώ ούτε η μια ούτε η άλλη μερίδα ξεχώριζε για την ευσέβειά της, όσοι κοίταζαν το κακό που έκαναν να το αποσκεπάσουν με φιγουράτα λόγια, έβγαζαν πιο καλό όνομα.

Αλίμονο σ' εκείνους που ζητούσαν να κρατήσουν την ισορροπία τους μέσα στα πάθη που έβραζαν γύρω τους και με καθαρό μάτι έβλεπαν και έκριναν τις βιαιότητες που έκαναν τα κόμματα των άκρων. Αυτούς κοίταζαν και οι δημοκρατικοί και οι ολιγαρχικοί να τους ξεκαθαρίσουν μιαν ώρα αρχύτερα, επειδή δεν έπαιρναν μέρος στους δικούς των αγώνες και αποπάνω τους ζήλευαν που δεν κινύνευαν να σκοτωθούν.

Οι εμφύλιοι πόλεμοι έδωκαν αφορμή να προβάλει στον ελληνικό κόσμο κάθε μορφή κακότητας. Η καλοσύνη, που δεν μπορείς να τη χωρίσεις εύκολα από την ευγένεια του χαρακτήρα, έγινε καταγέλαστη και χάθηκε. Εκείνο που επικρατούσε τώρα ήταν ο έντονος ανταγωνισμός ανάμεσα στα κόμματα, δυναμωμένος από τη δυσπιστία – τόση δυσπιστία, ώστε να μην μπορεί να τα συμφιλιώσει ούτε ο πιο επίσημος λόγος, ούτε ο πιο φοβερός όρκος. Έτσι, όποιος ένιωθε τον εαυτό του πιο δυνατό, ξέροντας πως δεν μπορούσε να στηριχτεί σε τίποτα, κοίταζε πιο πολύ να προλάβει το κακό παρά να δείξει εμπιστοσύνη.

Το παράξενο ήταν πως σ' αυτόν τον αγώνα για επικράτηση νικούσαν κατά κανόνα οι λιγότερο έξυπνοι: καθώς είχαν το φόβο πως με τη δικιά τους ανεπάρκεια και με των αντίμαχων την έξυπνάδα θα την πάθαιναν πάνω στη συζήτηση και πως θα πρόφταιναν να τους κάνουν κακό οι άλλοι με την πολυμήχανη σκέψη τους, άφηναν τα λόγια και προχωρούσαν χωρίς δισταγμούς στη δράση. Αντίθετα, οι άλλοι, επειδή καταφρονούσαν τους αντίμαχούς των και πίστευαν πως θα μπορούσαν σύγκαιρα να καταλάβουν τι μηχανεύονταν, δεν χρειάζόταν λοιπόν δράση εκεί που αρκούσε η σκέψη, πολλές φορές πιάστηκαν απροφύλαχτοι και έχασαν τη ζωή τους.

Τα κεφάλαια της παθολογίας του πολέμου έχουν γραφτεί πριν από είκοσι τέσσερις κάπου αιώνες – μήπως άλλαξε τίποτε στο μεταξύ; Την κατάσταση του εμφύλιου πολέμου τη ζήσαμε – αλίμονο! – και στα δικά μας χρόνια, και η εμπειρία μας δεν είναι καθόλου λιγότερο πικρή από την εμπειρία του Θουκυδίδη. Μήπως και σε μας, στις φοβερές ώρες του

σπαραγμού, δεν κατέστη *πάσα* ιδέα θανάτου, δεν πήρε ο θάνατος κάθε μορφή που μπορούσε να φανταστεί η ανθρώπινη σκληρότητα; Μήπως δεν άλλαξαν και στις μέρες μας οι λέξεις τη σημασία τους; Μήπως οι συγγενικοί δεσμοί δεν αποδείχτηκαν ανίσχυροι μπροστά στους κομματικούς; Μήπως η δυσπιστία ανάμεσα στις αντίμαχες μερίδες δεν ματαιώσε συχνά κάθε απόπειρα τίμιας συνδιαλλαγής; Μήπως ήταν λιγότερο έντονα τα πάθη της πλεονεξίας και της φιλαρχίας; Μήπως το αποσκόπασμα των άνομων έργων με όμορφα λόγια δεν γινόταν ευχάριστα αποδεχτό; Μήπως πίσω από τα ωραία συνθήματα των πολιτικών δεν κρύβονταν συχνά τα πιο ανομολόγητα συμφέροντα; Μήπως ο άνθρωπος του κέντρου, που δεν άφηνε τον εαυτό του να τον παρασύρουν τα πάθη, ταλανίστηκε και κυνηγήθηκε λιγότερο, στιγματισμένος προδότης και από τα δεξιά και από τα αριστερά;

Ας μην τα θέλουμε όμως όλα δικά μας! Από ό,τι βλέπουμε, ακούμε και διαβάζουμε, η συνταραχή του βίου σε καιρούς εμφύλιων αγώνων δεν αποτελεί το θλιβερό προνόμιο των Ελλήνων. Η ανθρώπινη φύση δεν παρallάζει και πολύ στα διάφορα πλάτη, και όσα καταγράφει ο Θουκυδίδης στα κεφάλαια των Κερκυραϊκών του ξαναγυρίζουν παρόμοια – αν όχι ακόμα χειρότερα – κάθε τόσο στην ιστορία της γης αυτής, κάτω από άλλα ονόματα λαών και άλλες χρονολογίες: «και ἐπέπεσε πολλὰ καὶ χαλεπὰ κατὰ στάσιν ταῖς πόλεσι, γιγνόμενα μὲν καὶ αἰεὶ ἐσόμενα, ἕως ἂν ἡ αὐτὴ φύσις ἀνθρώπων ᾗ».

(Ι. Θ. Κακρυδής, *Ελλήνων λόγοι*, τομ. Β', ό.π., σ. 166-173)